

परिच्छेद : एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

शिक्षालाई सामान्य अर्थमा आदेश, कर्मशील, जागरुक, स्वयम् उत्पादनशील मानव जीवन तयार पार्ने सर्वोत्तम साधनको रूपमा लिइन्छ । मानव बनाउने काम शिक्षाले गर्दछ । परम्परागत शिक्षालाई हेर्दा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा आफ्ना अनुभव हस्तान्तरण गर्ने प्रक्रियाको रूपमा लिइन्छ । समयक्रम वित्दै जाँदा समाजको स्थापना सँगसँगै शिक्षा लिने र दिने प्रक्रियामा पनि परिवर्तन हुँदै विद्यालयको आवश्यकता महशुस गरी शिक्षणसंस्थाको स्थापना भएको इतिहास भेटिन्छ ।

आज शिक्षा मानव जीवनको अभिन्न अङ्ग बनेको छ । यसले सबै तहका मानिसलाई माथि उकास्दै सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा साँस्कृतिक पक्षमा विकास हुने अवसर प्रदान गरेको छ (शिक्षा, २०५६) । तर जे भए तापनि औपचारिक शिक्षाको सुरुवातसँगै सिक्ने र सिकाउने प्रक्रियाको आरम्भ भई शिक्षक-विद्यार्थीको आवश्यकता समेत महशुस हुँदै आएको पाइन्छ । यसले औपचारिक शिक्षामा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । शिक्षा प्राप्त गर्ने विभिन्न तरिकामध्ये औपचारिक शिक्षा भन्नाले पूर्वयोजनाको आधारमा निश्चित समय र स्थानमा, निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि, निश्चित व्यक्तिको उपस्थितिमा प्रदान गरिने नियमित शिक्षा नै औपचारिक शिक्षा हो (शिक्षा, २०५६) भन्ने आदर्शलाई आत्मसात गर्दै औपचारिक शिक्षाको थालनी भएको पाइन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा जंगबहादुरले स्थापना गरेको दरबार स्कूल (वि.सं. १९१०) नै औपचारिक शिक्षाको प्रारम्भिक विन्दु हो, जहाँ जंगबहादुरका छोराछोरी मात्र पढ्न पाउँथे (वाग्ले, २०५९) । यसरी औपचारिक शिक्षाको प्रारम्भ भएपछि राणा शासनमा शिक्षाको खासै उन्नति, प्रगति नभएता पनि राणा शासनको अन्त्यमा अर्थात् वि.सं. २००७ सालमा नेपाल अधिराज्यमा ३२१ वटा प्राथमिक, ११ वटा उच्च शिक्षाका विद्यालय रहेको तथ्याङ्क भेटिन्छ (रा.शि.प.यो २०२८-३२) भने प्राथमिक तहका विद्यालयमा पठन-पाठन गर्ने विद्यार्थीको संख्या यकिन भेटिँदैन (पूर्ववत २०२८-३२) । यसरी हेर्दा शिक्षक र विद्यार्थीको संख्या यति नै हुनुपर्ने तर्क भेटिएको छैन ।

वि.सं. २०४६ साल पछाडि देशमा आएको प्रजातन्त्रसँगै जनचाहना शिक्षामा उल्लेख आयो । विद्यालयको स्थापना गर्ने होडबाजी नै चल्यो, शिक्षक-विद्यार्थीको अव्यवस्थापनले गर्दा सोचेअनुसारको सिकाइ उपलब्धी हासिल हुन सकेन जसले गर्दा विभिन्न क्षेत्रबाट विरोधका

स्वरहरु उठ्न थाले । यसले गर्दा शिक्षा क्षेत्रमा देखिएको अस्तव्यस्ततालाई व्यवस्थित गर्न शिक्षा आयोग-२०४७ को गठन गरियो । जसले आफ्नो प्रतिवेदन-२०४९ सालमा पेश गर्‍यो भने उक्त शिक्षा ऐन-२०४८ र शिक्षा नियमावली-२०४९ समेत जारी गरियो । जसले विद्यालयको लागि स्पष्ट निर्देशन दिँदै शिक्षक-विद्यार्थी अनुपातसमेत किटान गर्‍यो (शर्मा-२०६०) । जसअनुसार शिक्षा नियमावली-२०४९ ले उल्लेख गरेको शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात हिमाल, पहाड र तराईमा क्रमशः ३०, ४० र ४५ रहेको छ ।

यही कुरालाई आधार मानी २०५६ सालमा गरिएको एक अध्ययनले राष्ट्रिय स्तरको प्राथमिक तहको सिकाइ उपलब्धी ५१% भन्दा तल रहेको तथ्याङ्क उल्लेख गरेको छ (श्रेष्ठ-२०५६) । यसले पनि के देखाउँछ भने शिक्षक-विद्यार्थी अनुपातले वास्तवमा के-कस्तो असर पारेको छ/छैन । साँच्चिकै शिक्षा ऐन, नियमावलीमा भनेअनुसार नै कक्षाकोठामा शिक्षक-विद्यार्थी राखिएका छन् ? अनि पठनपाठन कसरी हुँदै आएको छ त? अध्ययन गर्न बढी सान्दर्भिक देखिएको हुनाले पनि मैले यो विषयलाई सानै आकारमा भए पनि उठाउने कोशिश भएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

प्रस्तुत अध्ययन विद्यालयतहमा तोकिएको शिक्षक-विद्यार्थी अनुपातमा केन्द्रित छ । शिक्षा नियमावली-२०४९; २०४९ ले व्यवस्था गरेअनुसारको शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात हिमाल, पहाड र तराईको लागि स्पष्ट तोकिएको भए तापनि विद्यालयले आफ्नै बाध्यतावस कतै थोरै त कतै धेरै विद्यार्थी राखी अध्ययन गराइएको देखिन्छ । खाली नियम बनाइदिने तर अनुगमन नगर्ने परिपाटीले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धी न्यूनतम मात्र प्राप्त हुन सकिरहेको वर्तमान सन्दर्भमा यसै विषयलाई अनुसन्धानको मुद्दा बनाई अध्ययन गरिएको छ ।

देशको शैक्षिक स्तर वृद्धि गर्न विद्यालयले विभिन्न योजना बनाई काम गर्नुपर्ने हुन्छ । प्राथमिक तह शिक्षाको आधारशिला भएकाले शिक्षक विद्यार्थी अनुपात र त्यसले सिकाई उपलब्धि, विद्यार्थी नियमितता, उपस्थिति जस्ता क्षेत्रमा के-कस्तो असर पारेको छ, सरोकारवालाको दृष्टिकोण कस्तो छ, वास्तविक अवस्थाको उजागर गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । त्यसैले प्राथमिक तहमा यसको अवस्था पत्ता लगाउन यस अनुसन्धानले कार्य गरेको छ । यसरी यस अध्ययनले विद्यालयका व्यवस्थापक, प्रशासक, नीति निर्माता, सरोकारवालाहरु सम्पूर्णलाई मद्दत गर्ने भएकाले अध्ययनको औचित्य स्वतः प्रष्ट हुन्छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

प्राथमिक विद्यालयमा शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात निश्चित गरिदिएकै आधारमा त्यसले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धीमा सकारात्मक असर पार्छ भन्ने छैन । यसका लागि व्यवहारिक रूपमा पनि लागू हुनुपर्दछ । यसले मात्र सकारात्मक सन्देश दिनेछ । सिकाइ उपलब्धी वृद्धि गर्ने महत्वपूर्ण आधार शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात पनि हो । यसका लागि विद्यालयमा गरिएको अभ्यासले निस्कने परिणामले पनि स्पष्ट पार्दछ । अझ भनै प्राथमिक तहका कलिला मस्तिष्क भएका बालबालिकालाई थोरै संख्यामा राखेर पठनपाठन गराउन सके राम्रो परिणाम आउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

नेपालका सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपातको वास्तविक अवस्थाको पहिचान गरी यसका बारेमा विभिन्न क्षेत्रबाट उठेका समस्यामूलक कथनको उजागर गरी सम्बन्धित निकाय, सरोकारवाला, विद्यालय, अभिभावक लगायत सबैका लागि यो अध्ययन उपयोगी हुने आशा गरिएको छ । त्यसैगरी यस अध्ययनबाट प्राप्त जानकारी, निष्कर्षले शिक्षक विद्यार्थी अनुपातको वास्तविक अवस्था पहिचान हुने जसले आगामी दिनमा नीतिनिर्माता र कार्यक्रमविद्हरूलाई सहयोग पुर्याउने आशा गर्न सकिन्छ । साथै यस विषयमा थप अनुसन्धान गर्न चाहने जो कोही अनुसन्धानकर्तालाई यस अध्ययनले सहयोग पुर्याउने छ । यसरी यस अध्ययनले विद्यालयका व्यवस्थापक, प्रशासक, नीतिनिर्माता, सरोकारवालाहरू सम्पूर्णलाई मद्दत गर्ने भएकाले अध्ययनको औचित्य स्वतः प्रष्ट हुन्छ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन् :-

- १) प्राथमिक विद्यालयमा शिक्षक-विद्यार्थी अनुपातको अवस्था पत्ता लगाउनु ।
- २) शिक्षक-विद्यार्थी अनुपातले सिकाइ उपलब्धीमा पार्ने प्रभावको विश्लेषण गर्ने ।
- ३) शिक्षक-विद्यार्थी अनुपातको विश्लेषण गर्ने ।
- ४) शिक्षक-विद्यार्थी अनुपातले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा देखिएको समस्याको पहिचान गरी उपायहरू सुझाउन ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न

निम्नलिखित प्रश्नमाथि केन्द्रित रही यो अध्ययनलाई पूरा गरिएको छ :-

- क) शिक्षक विद्यार्थी अनुपातले सिकाइ उपलब्धीमा कस्तो प्रभाव पार्छ ?
- ख) साँच्चिकै नियमावली अनुसार शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात कायम गराउन सकेको छ ?
- ग) राज्यले शिक्षक विद्यार्थीको अनुपातका विषयमा लिएको नीति कस्तो छ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

समय, साधन तथा आर्थिक अभावले गर्दा नेपालको भ्रूपा जिल्लामा सञ्चालित सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयमा यो अध्ययनलाई सीमित गरिएको छ । यसमा पनि अनुसन्धानकर्ताका परिस्थितिलाई नियाल्दा काँकडभिट्टा स्रोतकेन्द्र अन्तर्गत सञ्चालित प्राथमिक विद्यालयका शिक्षक-विद्यार्थी र अभिभावकलाई यो अध्ययनको परिसीमा कायम गरिएको छ । यसैगरी यस अध्ययनमा मूलतः प्राथमिक तहको सम्बन्धित विद्यालयका व्यवस्थापन समितिबाट पदाधिकारी, प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरुमा सिमित गरिएको छ ।

१.७ शब्दावलीको परिभाषा

प्राथमिक विद्यालय	:	कक्षा १-५ सम्म पठनपाठन हुने तह
सामुदायिक विद्यालय	:	नेपाल सरकारबाट नियमित रूपमा अनुदान पाउने गरी अनुमति वा स्वीकृति प्राप्त विद्यालय
शिक्षक	:	सामुदायिक विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक
विद्यार्थी	:	प्राथमिक तहमा अध्ययनरत बालबालिका
विद्यालय व्यवस्थापन समिति	:	विद्यालय सञ्चालन र व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने समूह
स्रोतकेन्द्र	:	शिक्षा नियमावली २०५९ (संशोधन सहित) अनुसार जिल्ला शिक्षा कार्यालय अन्तर्गत सञ्चालित निकाय
अनुपात	:	विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक र अध्ययनरत विद्यार्थी बीचको अनुपात
सिकाई उपलब्धि	:	निश्चित क्रियाकलाप पश्चात प्राप्त उपलब्धि
पाठ्यसामाग्री	:	पाठ्यक्रमले तोकेको सिकाई उपलब्धिहरु प्राप्त गर्ने सहयोगी पुस्तक तथा शैक्षिक सामाग्री (सहयोगी पुस्तक, गेस पेपर) ।

परिच्छेद : दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका

अध्ययनको यस अध्यायमा सैद्धान्तिक खाका र सम्बन्धित क्षेत्रमा गरिएका खोज/अनुसन्धान/साहित्यको पुनरावलोकन गरिएको छ। यसलाई दुई खण्डमा विभाजन गरी पहिलो शीर्षकमा सम्बन्धित साहित्य र दोश्रो खण्डमा सैद्धान्तिक खाकाको पुनरावलोकन गरिएको छ।

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

यस शीर्षकमा प्राथमिक तहमा शिक्षक-विद्यार्थी अनुपातले विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धिमा पार्ने प्रभावसँग सम्बन्धित विभिन्न साहित्य, कृति-लेख, रचना शोधपत्र समेत पुनरावलोकन गरिएको छ।

शर्मा (२०६३) ले मकवानपुर जिल्लाको प्राथमिक विद्यालयहरूमा शिक्षक र विद्यार्थी बीचको अनुपातले विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धिमा पारेको प्रभावको अध्ययन गरेको पाइयो। सो अध्ययनले निकालेको निष्कर्ष जति सुकै वैज्ञानिक ढंगबाट अनुपातिक हिसाब मिलाए पनि शिक्षक, विद्यार्थी, प्र.अ., अभिभावक बीच सुमधुर सम्बन्ध स्थापित हुन नसकेमा सिकाई उपलब्धिमा वृद्धि हुन नसक्ने विषयमा जोड दिइएको छ। यसमा समय सापेक्ष शिक्षकलाई पुनर्ताजगि तालिमको व्यवस्था हुनुपर्ने, शिक्षक कोटा वितरण समानुपातिक हुनुपर्ने, मूल्याङ्कन प्रणालीमा सुधार हुनुपर्ने जस्ता महत्वपूर्ण निष्कर्ष निकालेको छ। त्यस अध्ययनले सिकाई उपलब्धि बीच अन्तर रहेको (अंग्रेजी ४९-२७, गणित ४९-३६, नेपाली ५६-३६) पाइयो। यसले के पुष्टि गर्‍यो भने अनुपातिक तवरले सबै विद्यालयले व्यवस्थित गर्नुपर्ने देखिन्छ।

अर्याल, काप्ले (२०५९) ले उल्लेख गरे अनुरूप प्राथमिक पाठ्यक्रमको प्रभावकारिता सम्बन्धि अध्ययन प्रतिवेदनमा अधिकांश विद्यालयमा शिक्षक र विद्यार्थीको अनुपात नमिलेको/एकरूपता नभएको, ६६% प्रतिशत शिक्षक मात्र स्थायी भएका, ५३% शिक्षकले मात्र पाठ्यपुस्तक शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग गरेका, थोरै (९ वर्ष) मात्र शिक्षण अनुभव भएका शिक्षक रहेका, ४८.३% मात्र शिक्षकको न्यूनतम शैक्षिक योग्यता भएको, ६६% प्रतिशत शिक्षकले मात्र २.५ महिने तालिम वा सो भन्दा कम तालिम लिएको, २९ प्रतिशत केटाकेटीले मात्र घरमा ३ घण्टा वा सो भन्दा बढी अध्ययनमा समय विताएको। अंग्रेजी, गणित जस्ता विषयको पठनपाठन कार्य शैक्षिक सत्रको अन्त्यमा पनि नसकिएको, विषयगत रूपमा कक्षागत सुधार हुन नसकेको, ५४ प्रतिशत विद्यार्थीका अनुसार शिक्षकले कठिन विषयवस्तुलाई व्याख्या

नगरिदिने, अभ्यासका लागि यथेष्ट समय नदिने, अधुरो अभ्यास नगरि दिने जस्ता कुराहरु औल्याएको छ ।

सेरिड (२००१) ले गरेको प्राथमिक शिक्षाको अन्तरिक दक्षता सुधार सम्बन्धि अध्ययनमा सन् १९९२ का लागि आन्तरिक क्षमता गुणाङ्क ४३% र प्राथमिक तह पूरा गर्ने दर ४८.३ प्रतिशत देखाएको छ भने सन् १९९९ मा आन्तरिक दक्षता गुणाङ्क क्रमशः क्षेत्रगत रुपमा ४८.३%, ५१.७%, ४२.८%, ४७% र ५५.१% रहेको तथ्याङ्क देखाएको छ । त्यसैगरी हिमाल, पहाड र तराईमा क्रमशः ४५.५%, ४६.२% र ५१.१% रहेको तथ्याङ्क देखाएको छ । सुदुरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा ५५.१% आन्तरिक क्षमता गुणाङ्क हुनुको कारण राज्यले सञ्चालन गरेको पोषण कार्यक्रम तथा छात्रवृत्ति कार्यक्रमको प्रभावलाई लिन सकिन्छ, भन्दै उक्त अध्ययन प्रतिवेदनमा आन्तरिक क्षमता गुणाङ्क कम हुन गई सिकाई उपलब्धि कम हुनुका केही कारणहरुको रुपमा उमेर समूहमा भिन्नता, शैक्षिक जागरुकताको कमी, आवश्यक शुल्क, कक्षा-१ मा नक्कली कित्ते विद्यार्थी, आर्थिक अभाव, विद्यार्थी नियमितताको अभाव, दुर्गम क्षेत्र, पाठ्यपुस्तकको अभाव, घरको जिम्मेवारी, निरीक्षण/अनुगमनको अभाव आदिलाई समेत उल्लेख गरिएको छ ।

NCED (२००२) ले गरेको शिक्षक तालिम कार्यक्रमको प्रभावकारिता सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनमा विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि वृद्धि गर्ने प्रमुख तत्व तालिम प्राप्त शिक्षक र उसले गर्ने शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई मानेको छ । उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख गरे अनुसार शिक्षा नियमावलीमा उल्लेख गरे अनुसारको शिक्षक-विद्यार्थी अनुपातले मात्र सिकाई उपलब्धि नबढ्ने बरु यसका लागि तालिम प्राप्त गरेका ज्ञान र सीपलाई प्रयोग गर्दै शिक्षणमा सिकाई बढ्ने तथ्य उजागर गरेको छ । त्यसैगरी तालिममा सिकेको ज्ञान र सीपलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गर्न नसक्नु, विद्यार्थी संख्या धेरै हुनु, कक्षाकोठा व्यवस्थित नहुनु, पर्याप्त शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र संकलन हुन नसक्नु जस्ता कारण समेत उल्लेख गरेको छ ।

RPDC (२००३) ले गरेको समुदाय परिचालन कार्यक्रमको प्रभावकारिता सम्बन्धी अर्को अध्ययन प्रतिवेदनमा सिकाई उपलब्धिमा सोचे अनुसारको अवस्था नहुनुमा विद्यार्थी भर्ना, लैङ्गिक विभेद (छोरी प्रतिको अवहेलना), विद्यालय वातावरण, बाल स्वास्थ्य प्रतिकूल हुनु, पढे लेखेको व्यक्ति वेरोजगार हुनु आदिलाई उल्लेख गरेको छ भने शिक्षक नै सदैव शिक्षण सिकाईलाई सुधार गर्न अग्रसर रहनुपर्ने त्यसले मात्र शिक्षण सिकाईमा सुधार आई गुणस्तर वृद्धि गर्नमा योगदान पुऱ्याउने विश्वास लिएको छ । यसैगरी उक्त प्रतिवेदनले विद्यार्थीको नतिजा कमजोर निस्कनुका कारणमा शिक्षकका अनुपातमा विद्यार्थी संख्या बढी हुनु, शैक्षिक वातावरण कमजोर

हुनु, भौतिक सेवा सुविधा न्यून हुनु, विद्यार्थी नियमितता कम हुनु, अभिभावकहरुमा जनचेतनाको अभाव रहनु जस्ता उल्लेख्य कारणहरु प्रस्तुत गरेको छ ।

पौडेल (२०६६) ले माध्यमिक तहमा शैक्षिक योजनाको प्रभावकारिता नामक शोधअनुसन्धानमा शैक्षणिक योजना र सिकाई उपलब्धि बीचको अवस्थाको लेखा जोखा गर्ने मुख्य उद्देश्य राखि गरेको अध्ययन पाल्पा जिल्ला तानसेन स्रोत केन्द्र सेन उच्च मा.वि. भित्र सिमित गरी ५ वटा विद्यालय भित्र गरेको खोजी कार्य संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै अनुसन्धानको ढाँचा प्रयोग गर्दै अन्तर्वाता, प्रश्नावली, सर्वेक्षण र समूह छलफल जस्ता अनुसन्धानका साधन मार्फत सूचना संकलन गरेको पाइन्छ ।

यस अनुसन्धानमा शैक्षणिक योजनाको अलावा विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि सँग सम्बन्धित तत्वहरु शिक्षक तालिमको अभाव, शिक्षक निर्देशिका, दक्ष विषय शिक्षकको अभाव र योजना सँग छ भने भौतिक अवस्था, राजनीतिक अस्थिरता, विद्यालयको वातावरण, शैक्षिक सामग्री, शिक्षण विधि, शिक्षण क्रियाकलाप र शिक्षक विद्यार्थीको आचारसंहिता जस्ता विषयको अभावले सिकाई उपलब्धि घटाउने तथ्य उजागर गरेको छ । यसैगरी विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात, छात्र-छात्राको अनुपात, कक्षा-कक्षा बीचको आनुपातिक विद्यार्थी संख्याले समेतले सिकाई उपलब्धिमा प्रभाव पारेको तथ्यलाई स्पष्ट पारेको छ । जहाँ शिक्षक र विद्यार्थी विच सुमधुर सम्बन्ध कायम राख्दै सिकाई उपलब्धि वृद्धि गर्न शिक्षक विद्यार्थी अनुपातको मिलान गर्नुपर्ने, शिक्षक दरबन्दी मिलान गरी शिक्षक सहयोगी सामग्रीको समुचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, विद्यार्थी केन्द्रित विधिलाई जोड दिनुपर्ने, खस्कंदो आर्थिक अवस्थालाई सुधार गर्दै तालिम प्राप्त शिक्षकबाट शिक्षण गराई सिकाई उपलब्धि बढाउन सकिने सुझाव समेत पेश गरेको पाइन्छ ।

२.२ सैद्धान्तिक खाका

यस अध्यायमा सैद्धान्तिक खाकाका रूपमा वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त (Scientific Management Theory) र मानव सम्बन्ध सिद्धान्त (Human Relation Theory) गरी दुईवटा सिद्धान्तलाई उपयोगमा ल्याइएको छ । मूलतः यो अध्ययन सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयमा शिक्षक-विद्यार्थी अनुपातले विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धिमा विद्यालयमा पनि व्यवस्थापकीय पक्ष र ती विद्यालयहरुको शिक्षक-विद्यार्थी बीचको मानवीय सम्बन्धसँग केन्द्रित

रहेको छ । त्यसैले यी दुवै सिद्धान्तले व्यवस्थापकीय पक्षलाई कसरी सुधार गरी उत्पादन/सिकाई वृद्धि गराउन सकिन्छ भन्ने दिशातर्फ उन्मुख भएकाले यहाँ यी दुवै सिद्धान्तलाई उल्लेख गर्न सान्दर्भिक देखियो ।

२.१.१ वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त

सन् १९११ मा टेलर (१८५९-१९१७) ले प्रतिपादन गरेको वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्त विसौ शताब्दीका शुरुका वर्षहरूमा उत्पादकत्व बढाउने कार्य अदक्ष कामदार भएकाले कार्य दक्षता बढाएर उत्पादन बढाउने चुनौतिलाई सामना गर्ने उद्देश्यका साथ तयार गरिएको थियो । “वैज्ञानिक व्यवस्थापन भनेको मानिसलाई कुन काम गराउन खोजिएको छ, र कुन काम गर्न दिएमा उनिहरूले राम्रो र किफायती ढंगले सम्पन्न गर्न सक्छन् भन्ने कुराको सही ढङ्गले जान्ने कला हो” (काफ्ले, श्रेष्ठ, सिन्हा, २०६० : ८) ।

विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापन, शिक्षण प्रभावकारिता र शैक्षिक गुणस्तर वृद्धिका लागि यस सिद्धान्तको उपयोग हुन सक्छ । शिक्षण प्रभावकारिता र शैक्षिक गुणस्तर वृद्धिका लागि शिक्षक र विद्यार्थी कक्षाकोठामा कति हुनुपर्ने, कसरी शिक्षण गर्नुपर्ने जस्ता काममा यस सिद्धान्तले प्रभाव पार्छ । टेलर (१९११) को वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त बमोजिम विद्यालयमा उपलब्ध साधन-श्रोत र मानव संसाधनलाई अधिकतम उपयोग हुने गरी प्रयोग गर्न सकिन्छ । विद्यालयका शिक्षक, विद्यार्थी, प्र.अ., अभिभावक सबैलाई शैक्षिक गुणस्तर वृद्धिका लागि आ-आफ्नो पक्षबाट जिम्मेवार बनाउँदै लाग्न सकिन्छ ।

टेलर (१९११) को प्रमुख मान्यता उत्पादकत्व क्षमता बढाउनु भनेको न्यूनतम लागतमा अधिकतम नाफा आर्जन गर्नु हो । कामदारको मनोबल उच्च राख्न उनिहरूलाई लाभांशको भागिदार समेत बनाउनुपर्छ । उत्पादनमा कमि आउने कारणमा व्यवस्थापनमा हुने लापरवाही र कामदारलाई बेवास्ता गर्नु पनि हो । त्यसैले कामदारलाई पुरस्कारको व्यवस्था, कामदारका कमिकमजोरी हटाउन उपयुक्त तालिमको व्यवस्था, कामदार र मालिक बीचको मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध जस्ता कार्यहरूको विकास उनका महत्वपूर्ण योगदान भित्र पर्दछन् (शर्मा, २०५६ बाट उद्धृत) ।

शर्मा (२०५६) ले वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्तको प्रयोग शिक्षा क्षेत्रमा निम्नानुसार हुँदै आएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

- ज) शैक्षिक व्यवस्थापनको परम्परागत रूपमा चल्यै आएको रुढिवादी धारणालाई अनुसन्धान र विश्लेषणद्वारा निर्मित सिद्धान्तका आधारमा अधि बढाउनुपर्छ भनी अनुसन्धानात्मक कार्यहरूको प्रयोगको शुरुवात ।

- ज) शैक्षिक योजना निर्माण गरी योजना अनुसारका मानवीय भौतिक श्रोत र साधनको परिचालन गरी शिक्षाका उद्देश्यहरु पूरा गर्ने/गराउने कार्यको थालनी भएको ।
- ज) प्रत्येक शिक्षक, विद्यार्थी, कर्मचारीको कामको विश्लेषण (Job Analysis) गर्ने र यस्तो कार्य विश्लेषणको विस्तृत रूप पाठ्यक्रम निर्माणका समयमा निश्चित गरी पाठ्यक्रममा समावेश गरिन थालेको ।
- ज) शिक्षकहरुको शिक्षण दक्षता र कार्य दक्षताको अभिवृद्धिका लागि तालिमको व्यवस्थाको शुरुवात भएको ।
- ज) विद्यार्थीका सिकाई उपलब्धिको मापनका लागि मूल्याङ्कनका विविध प्रविधि/प्रक्रियाको थालनी भएको ।
- ज) शैक्षिक प्रशासनमा विद्यालय शिक्षकको सहयोगार्थ शिक्षकको दक्षता विकास र शिक्षणको प्रभावकारिताका लागि सुपरिवेक्षण व्यवस्थाको थालनी भएको (शर्मा, २०५६ बाट उद्धृत) ।

२.१.२ मानव सम्बन्ध सिद्धान्त (Human-relation Theory)

मानव सम्बन्ध सिद्धान्तको विकास प्रो. जर्ज एल्टन मायो र मेरी पार्कर फलेटले गरेका हुन् । यद्यपि यस सिद्धान्तका प्रवर्तक (founder) का रूपमा मायो (१८८०-१९४९) लाई मानिन्छ (अग्रवाल, २००७) । यो सिद्धान्तले उत्पादकत्व बढाउन व्यवस्थापन र कामदारको बीच हुने अन्तर्क्रियामा निर्भर हुने कुरा उल्लेख गरेको छ । व्यक्तिको सोचाई प्रवृत्ति र व्यवहार अर्को व्यक्तिसँग कसरी प्रस्तुत् हुन्छ त्यसमा नै मानव सम्बन्ध निर्भर हुने गर्दछ । यसमा मनोविज्ञान, व्यक्तिगत गुण र मानवीय तत्वले प्रत्यक्ष प्रभाव पारिरहेको हुन्छ ।

मानव सम्बन्ध सिद्धान्त सन् १९५० तिरको प्रचलित सिद्धान्त हो । यस अगाडीका सिद्धान्तले संगठन र कार्यलाई यान्त्रिक दृष्टिकोणले हेरेको कारण यो सिद्धान्तको सुरुवात भएको हो । कुनै पनि संगठनमा कार्य गर्नेहरुका बीच राम्रो सम्बन्ध भएमा कार्य सम्पादन राम्रो, चाँडो र स्तरीय हुने र यसको विपरित मानव सम्बन्ध भएमा कार्य सम्पादन ढिलो, नराम्रो र कम गुणस्तरीय हुने कुराले धेरैमा छुन थाल्यो (कोइराला र श्रेष्ठ २०६२ बाट उद्धृत) ।

ढकाल (२०५६) ले मानव सम्बन्ध सिद्धान्तको प्रयोग शिक्षा क्षेत्रमा निम्न अनुसार हुँदै आएको कुरा उल्लेख गरेका छन् :

- ज) शिक्षामा प्रजातान्त्रिक संस्कार भित्रन गयो । पाठ्यक्रम निर्माण देखि शिक्षाका सम्पूर्ण क्रियाकलापमा शिक्षकको सहभागितालाई प्रयोगमा ल्याउने प्रयास भयो ।

- १) शिक्षा प्रशासनलाई प्रजातान्त्रिकरण गरिनुको साथै शैक्षिक व्यवस्थापक र शिक्षक वीचको सम्बन्धलाई सुमधुर बनाउन थालियो ।
- २) विद्यालयको विकासमा सबैको सहभागिता हुनुपर्दछ भन्न थालियो ।
- ३) बालकको शिक्षण सिकाई प्रजातान्त्रिक धारणा अनुरूप हुनुपर्छ भनिन थालियो (ढकाल, २०५६ बाट उद्धृत) ।

२.३ शैक्षिक उपादेयता

यस अध्ययनका लागि प्रस्तुत गरिएका वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त र मानव सम्बन्ध सिद्धान्तले फरक-फरक धारणा प्रस्तुत गरेता पनि अन्ततोगत्वा संगठनको उत्पादन वृद्धि गरेर संगठनलाई नै बलियो बनाउन विशेष जोड दिएका छन् । यसप्रकार यी सिद्धान्त कामदारलाई प्रोत्साहन गरी उद्योगको उत्पादन बढाउने मान्यतामा आधारित भएता पनि शिक्षा क्षेत्रमा शैक्षिक व्यवस्थापन गर्दै जान उपयोग हुन सक्ने तर्फ ध्यानाकर्षण गराएको छ ।

उदाहरणको लागि वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्तलाई उपयोग गरी मानवीय, भौतिक श्रोत र साधनको उच्चतम परिचालन गर्न सकिन्छ भने शिक्षक र विद्यार्थी वीचको अनुपातिक व्यवस्थाको यकिन गरी सिकाई उपलब्धिमा वृद्धि गराउँदै गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न समेत यी सिद्धान्तलाई उपयोग गर्न सकिन्छ । यसैगरी प्राथमिक विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपातले सिकाई उपलब्धिमा पारेको प्रभावसँग सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनले विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात नमिलेको, शिक्षक विद्यार्थी र विद्यालयप्रति सन्तुष्ट नभएको, विद्यार्थी नियमितता र उपस्थिति न्यून रहेको, सिकाई उपलब्धि कमजोर रहेको देखाएको छ । यसका लागि टेलर (१९११) र फ्लेट (१९४९) को सिद्धान्त उपयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यसरी शिक्षक विद्यार्थी अनुपातलाई वैज्ञानिक ढंगले मिलान गर्न सकिएमा विद्यालयले अपेक्षित लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिनुका साथै त्यसले राष्ट्रिय शिक्षा विकासमा समेत थप मद्दत गर्न सक्छ । विद्यालय तहमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपातको अवस्था अध्ययनमा यसरी प्राप्त सूचना, विश्लेषणलाई उपयोग गर्न सक्नु र सरल एवम् प्रभावकारी ढंगबाट हासिल गराउनु नै अध्ययनको शैक्षिक उपादेयताको रूपमा लिइएको छ ।

परिच्छेद : तीन

अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

यस अध्ययनलाई प्राथमिक विद्यालयको शिक्षक-विद्यार्थी अनुपातको वर्तमान अवस्थामा केन्द्रित गरिनेछ । यसका लागि प्राप्त सूचनाहरूको टिपोट उठाई वर्णात्मक, तुलनात्मक, व्याख्यात्मक रूपमा विश्लेषण गरिने हुनाले यसमा गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै किसिमका अनुसन्धानका ढाँचालाई प्रयोग गरिएको छ । त्यसैले यस अध्ययनलाई पूरा गर्न प्राप्त सूचनाको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्न समेत गुणात्मक र परिमाणात्मक अनुसन्धानको ढाँचाको उपयोग गरिएको छ ।

३.२ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया

३.२.१. नमूना जनसंख्या

अध्ययन कार्यलाई पूरा गर्नका लागि भापा जिल्लाको काँकरभिट्टा स्रोत केन्द्र अन्तर्गत सञ्चालित सामुदायिक विद्यालय प्र.अ., कार्यरत शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, शिक्षक, अभिभावक संघका पदाधिकारी समेतलाई जम्मा जनसंख्याको रूपमा लिइएको छ ।

३.२.२. नमूनाको आकार

यो अध्ययन कार्यलाई पूरा गर्न आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क संकलनका लागि माथि ३.२ क मा उल्लेख गरिएको जम्मा जनसंख्या मध्येबाट उद्देश्यमूलक नमूना छनौट विधिको आधारमा निम्नानुसारको नमूनाको आकार छनौट गरिएको थियो ।

विद्यालय	प्र.अ.	शिक्षक	विद्यार्थी	अभिभावक
सहिद दशरथ चन्द उच्च मा.वि., चारआली	१	२	४	२
शान्ति प्राथमिक विद्यालय, दुवागढी	१	२	४	२
कृष्ण प्राथमिक विद्यालय, दुवागढी	१	२	४	२
जम्मा	३	६	१२	६

३.२.३. नमूना छनौट विधि

अध्ययन कार्यलाई अघि बढाउन नमूनाको छनौट गर्दा नमूना क्षेत्र भित्रका विद्यालय, शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकको छनौटमा उद्देश्यमूलक नमूना छनौट विधि र प्र.अ.को छनौट स्वतः पारिएको छ ।

३.२.४. नमूना छनौटको आधार

अनुसन्धानकर्ताको शैक्षिक उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि गरिने यो अध्ययनका लागि नमूनाको छनौट गर्ने मुख्य आधार भौगोलिक क्षेत्र, जातिय सुगमता, मित्रव्ययिता, तथ्याङ्क प्राप्त गर्न सजिलो, यातायातको सुविधा, आफ्नो कार्यक्षेत्र स्थल र समय, साधन र स्रोतलाई आधार मानी नमूनाको छनौट गरिएको छ । यसैगरी भौगोलिक सन्तुलन, विद्यालयको स्तरीयता, शिक्षक विद्यार्थीको संख्या समेतलाई नमूना छनौटको आधार मानिएको छ ।

३.३ अनुसन्धानका साधन

अनुसन्धान कार्यलाई पूरा गर्न आवश्यक पर्ने तथ्याङ्कको संकलन निम्न लिखित अनुसन्धानका साधनहरूको प्रयोग गरी तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.३.१ प्रश्नावली

पूर्वनिर्धारित उद्देश्यहरूको आधारमा योजनावद्ध रूपले तयार गरिएको प्रश्नहरूको श्रृङ्खला नै प्रश्नावली हो (खनाल, २०६०) । प्राथमिक विद्यालयको शिक्षक विद्यार्थी अनुपात र सिकाई उपलब्धि पहिचान गर्न प्रधानाध्यापक र शिक्षकलाई पूर्व निर्धारित प्रश्नहरूको प्रयोग गरी सूचना तथा जानकारी संकलन गरिएको छ ।

३.३.२ अन्तर्वाता सूची

व्यक्तिको आन्तरिक विचार, चाहना, धारणा र सोच अभिव्यक्त गर्ने माध्यम अन्तर्वाता हो (खनाल, २०६५) । अन्तर्वाता विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थी र तिनका अभिभावकहरूका लागि पूर्व निर्धारित लिखित प्रश्नावलीको प्रयोग गरी शिक्षक विद्यार्थी अनुपात र सिकाई उपलब्धि विविध पक्षहरूको तथ्यांक, सूचना र जानकारी संकलन गरिएको छ ।

३.३.३ कक्षा अवलोकन फाराम

नयाँ विषयवस्तुको जानकारी प्राप्त गर्नका लागि कुनै व्यक्ति वा वस्तुलाई पटक पटक हेर्नु अवलोकन हो (खनाल, २०६६) । कक्षा अवलोकन फाराम सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयको शिक्षक विद्यार्थी अनुपातले कक्षाकोठाको सिकाई क्रियाकलापमा पारेको प्रभावको पहिचान गर्न फारामको निर्माण गरी आवश्यक सूचना संकलन गरिएको छ ।

३.३.४ दस्तावेज अध्ययन

विद्यालयले तयार पारी राखेका विभिन्न दस्तावेजको अध्ययन गरी सिकाई उपलब्धि र शिक्षक विद्यार्थी अनुपातको सन्दर्भमा देखिएका तथ्य, तथ्याङ्क, सूचना र जानकारीहरूको संकलन गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्कका स्रोतहरू

अध्ययनकार्य पूरा गर्न संकलन गरिने तथ्याङ्कका स्रोतहरू सामान्यतया प्राथमिक स्रोत र सहायक स्रोतबाट संकलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतका रूपमा प्रश्नावली, अन्तरवार्ता र अवलोकन फाराम र सहायक स्रोतका रूपमा दस्तावेज अध्ययनलाई प्रयोग गरिएको छ । साथै प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई प्राथमिक स्रोतको रूपमा र विद्यालयको अभिलेखबाट संकलन गरिएका सूचनालाई सहायक स्रोतका रूपमा लिइएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क विश्लेषण तथा प्रस्तुती

अनुसन्धानका साधनहरूबाट प्राप्त/संकलन गरिएका सूचना, जानकारी र तथ्य, तथ्याङ्कहरूलाई तिनीहरूको प्रकृति हेरी आवश्यक मात्रामा उद्देश्यअनुसार क्रमशः क्रम मिलाई तालिकीकरण गर्दै व्याख्यात्मक, परिमाणात्मक र तथ्याङ्क शास्त्रीय ढाँचा र सम्बन्धित साहित्यहरूसँग सम्बन्ध जोड्दै तथ्याङ्क विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । यसैगरी प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई शिक्षक विद्यार्थी अनुपात, विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि र समस्या र समाधानमा वर्गीकरण गरी आवश्यकतानुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद : चार

तथ्याङ्कको विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण

यस अध्ययनमा प्राप्त गरिएको सूचनाहरूलाई उद्देश्यअनुसार क्रमशः उपर्युक्त शीर्षकको चयन गरी प्रस्तुती, व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । प्राप्त सूचनालाई व्याख्या, विश्लेषण गर्दै सैद्धान्तिक खाका र सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन संग समेत जोड्दै अध्ययनको विश्लेषण गर्दै निष्कर्ष निकालिएको छ ।

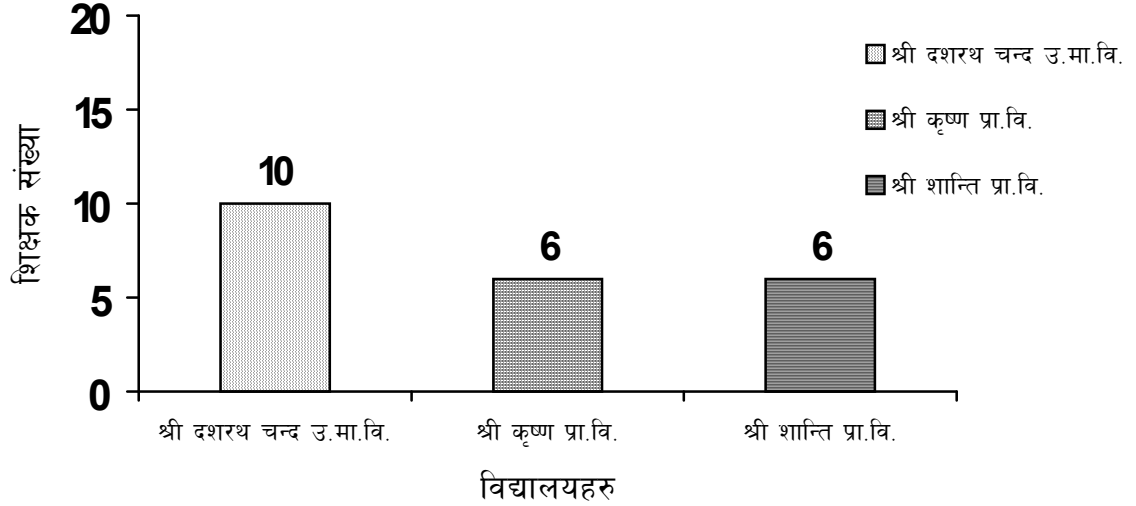
४.१ प्राथमिक विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात

सिकाई प्रक्रियामा प्रभावकारी भूमिका खेल्ने व्यक्ति शिक्षक र विद्यार्थी नै हुन् । त्यसमा पनि शिक्षाको आधार प्राथमिक तहको शिक्षक हरेक बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासमा क्रियाशिल हुनुपर्छ । शिक्षा विभाग (२०६०) ले गरेको अध्ययन प्रतिवेदनमा शिक्षक कक्षा कोठाको नेता हो । उसले कलिला मस्तिष्क बोकेका स-साना नानीको भविष्य निर्माण गर्छ । त्यसैगरी आगामी दिनमा समाज र राज्यलाई आवश्यक पर्ने जनशक्ति उत्पादनको आधारशिला खडा गर्ने सहयोगी भूमिका खेल्ने तथ्य उल्लेख गरेको छ । त्यसैले कक्षाकोठा भित्र शिक्षक र विद्यार्थी बीच निश्चित (शिक्षा नियमावली २०५९ संशोधन सहितले उल्लेख गरे अनुसार) संख्यामा उपस्थित भई शिक्षण गरे मात्र सिकाई उपलब्धि सन्तोषजनक मान्न सकिन्छ । त्यसैले यस खण्डमा नमूना क्षेत्र भित्रका विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थीको अनुपातिक अवस्थालाई उल्लेख गरिएको छ ।

४.१.१ शिक्षक विवरण

अध्ययन क्षेत्र भित्र परेका सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयमा रहेको शिक्षकको शैक्षिक योग्यता, कार्यानुभव, तालिम समेत विश्लेषण गर्दा अनुसूचि ७ मा उल्लेख गरे अनुसार श्री सहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि. मा जम्मा प्रा.वि. शिक्षक १० जना जसको कार्यानुभव १७ देखि ४१ वर्षसम्म तथा सबैजसो शिक्षकले तालिम लिइसकेको अवस्था देखिन्छ । यसैगरी श्री कृष्ण प्रा.वि. दुवागढीमा ६ जना शिक्षक जसको २ देखि २६ वर्षसम्मको कार्यानुभव र सबै तालिम प्राप्त तथा शान्ति प्रा.वि. मा ६ जना शिक्षक जसको २ देखि २४ वर्ष सम्मको कार्यानुभव रहेको तथ्याङ्क रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रका यो शिक्षक विवरणलाई चित्रगत रूपमा प्रस्तुती गर्दा यस्तो देखिन्छ ।

चित्र : एक
शिक्षकको विवरण (हाल कार्यरत शिक्षकको संख्या)

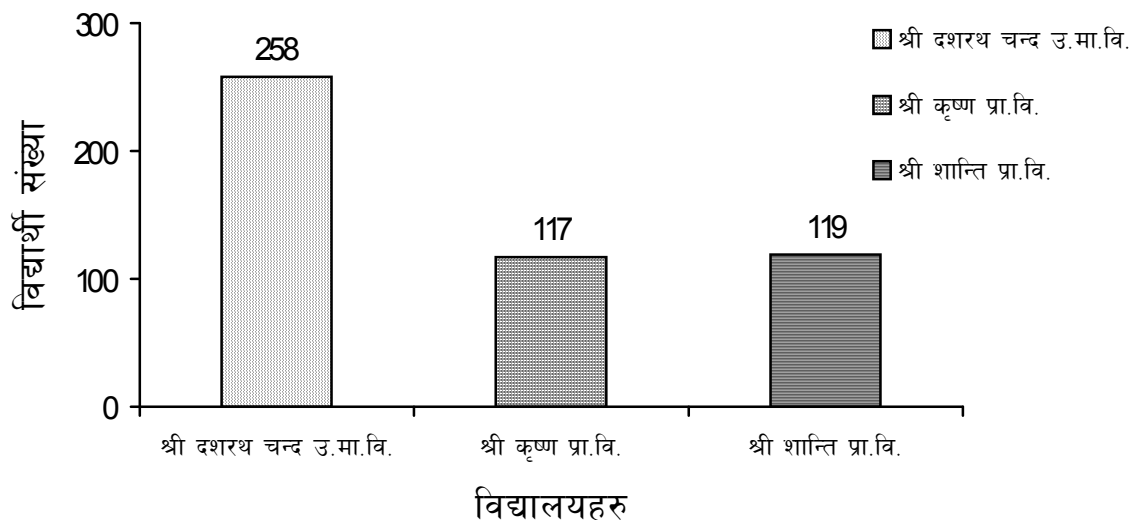

स्रोत : शिक्षक हाजिरी खाता, २०६६

४.१.२ विद्यार्थी विवरण

अध्ययन क्षेत्रभित्र समेटिएका प्राथमिक विद्यालयमा शैक्षिक सत्र २०६६ सालमा अध्ययनरत (विद्यालयमा भर्ना भएका) विद्यार्थीको विवरणलाई अनुसूचि ८ मा उल्लेख गरिए अनुसार श्री सहिद दशरथ उ.मा.वि. मा कक्षा-१ मा ४९, कक्षा-२ मा ४८, कक्षा-३ मा ६९, कक्षा-४ मा ४४ र कक्षा-५ मा ४८ जना गरी जम्मा २५८ जना विद्यार्थी रहेको तथ्याङ्क छ भने श्री कृष्ण प्रा.वि. दुवागढीमा कक्षा-१ मा २४, कक्षा-२ मा २३, कक्षा-३ मा १९, कक्षा-४ मा २६ र कक्षा-५ मा २५ जना गरी जम्मा ११७ जना विद्यार्थी विद्यालयमा भर्ना भएका थिए । यसैगरी श्री शान्ति प्रा.वि. तर्फ कक्षा-१ मा २५, कक्षा-२० मा ९, कक्षा-३ मा २५, कक्षा-४ मा २४ र कक्षा-५ मा २५ गरी जम्मा ११९ जना विद्यार्थी रहेको तथ्याङ्क पाइन्छ । यसले के देखिन्छ भने वजार क्षेत्र समेत रहेको माध्यमिक विद्यालयमा बढी विद्यार्थी संख्या र गाउँले परिवेश, अशिक्षित, गरिव अभिभावक रहेको क्षेत्रमा कम विद्यार्थी संख्या रहेको बुझिन्छ । यसलाई चित्रगत रूपमा प्रस्तुत गर्दा यस्तो देखिन्छ ।

चित्र : दुई
विद्यार्थी विवरण (२०६६ सालमा भर्ना संख्या)

माथिको चित्र: १ र २ लाई आधार मान्दै अध्ययन क्षेत्र भित्रको शिक्षक र विद्यार्थीको अनुपातलाई विश्लेषण गर्दा प्राप्त तथ्याङ्कलाई निम्नानुसारको तालिकाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका : एक   **शिक्षक विद्यार्थी विवरण २०६६**

सहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि.		कृष्ण प्रा.वि.				शान्ति प्रा.वि.					
शिक्षक		विद्यार्थी		शिक्षक		विद्यार्थी		शिक्षक		विद्यार्थी	
पुरुष	महिला	छात्र	छात्रा	पुरुष	महिला	छात्र	छात्रा	पुरुष	महिला	छात्र	छात्रा
६	४	१००	१५८	४	२	५०	६७	१	५	५९	६०

तालिका : १ लाई विश्लेषण गर्दा सहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि. मा जम्मा शिक्षक १० जना र विद्यार्थी २५८ जसको अनुपात २५.८ : १ हुन आउँछ भने श्री कृष्ण प्रा.वि. मा ६ जना शिक्षक र ११७ जना शिक्षक जसको अनुपात १९.५ : १ हुन्छ । यसैगरी अर्को विद्यालय श्री शान्ति प्रा.वि. मा ६ जना शिक्षक तथा ११९ जना विद्यार्थी छन् जसको अनुपात १९.८३ : १ देखिन्छ । यसले शिक्षा नियमावली २०५९ (संशोधन सहित) को दफा १७६ मा उल्लेख गरे अनुसार तराई क्षेत्रका विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात ४५:१ हुनुपर्ने प्रावधान रहेको भएता पनि त्यो भण्डै ५०% कम अनुपात रहेको देखिन्छ । त्यसैले काफ्ले (२०५९) ले गरेको अध्ययन

प्रतिवेदनमा समेत शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात नमिलेको, एकरूपता हुन नसकेको तथ्यलाई उजागर गरे जस्तै यस अध्ययनमा पनि अनुपातमा एकरूपता हुन नसकेको देखिन्छ ।

यसवेला मानव सम्बन्ध सिद्धान्तले भने जस्तै कामदार बीच घनिष्ठ सम्बन्ध कायम हुन सके, एक आपसमा सहयोगी भावना पैदा गराउन सके उत्पादन क्षमता बढ्ने तर्फ संकेत गरिएको छ भने यस अध्ययनमा पनि शिक्षक र विद्यार्थी बीच यस्तै सम्बन्ध कायम गर्न सके सिकाई उपलब्धिमा वृद्धि गराउन सकिने स्पष्ट छ । यसैगरी नियमावलीमा उल्लेख गरे अनुसार संख्या भन्दा निकै कम शिक्षक विद्यार्थी अनुपात रहनुले सिकाई उपलब्धि राम्रो हुनुपर्ने तर्फ संकेत गर्दछ तथा विद्यार्थी नियमित विद्यालयमा आउने, शिक्षक सिकाईमा सक्रियतापूर्वक भाग लिने जस्ता काम समेत हुने आशा गर्न सकिन्छ, यसका लागि टेलर (१९११) ले उल्लेख गरेअनुसार मानविय भौतिक स्रोत साधनको उच्चतम परिचालन गरी शिक्षाको लक्ष्य र उद्देश्य हासिल हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

४.१.३. विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी उपस्थितिको स्थिति

शिक्षा नियमावली - २०५९ (संशोधन सहित) मा उल्लेख गरे अनुसार विद्यालय एक शैक्षिक सत्र अवधि भरमा जम्मा विद्यालय सञ्चालन हुने २२० दिन हो भने कक्षा सञ्चालन हुनुपर्ने १८० दिन हो । अध्ययन क्षेत्रमा परेका विद्यालयहरूमा शिक्षक र विद्यार्थी (औसत) को उपस्थिति विवरण (२०६६, २०६५, २०६४ को शिक्षक र २०६६ को विद्यार्थी) लाई तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका : दुई विद्यालय शिक्षक विद्यार्थी उपस्थिति दर, २०६६

विद्यालयको नाम	शिक्षक उपस्थिति दर			विद्यार्थी उपस्थिति दर
	२०६४	२०६५	२०६६	
सहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि., चारआली	८०%	८०%	७८%	६१%
कृष्ण प्रा.वि., दुवागढी	८०%	८०%	८१%	६३%
शान्ति प्रा.वि., दुवागढी	८९%	८८%	९१%	८०%

स्रोत : विद्यालयको हाजिरी खाता, २०६६

तालिका २ लाई विश्लेषण गर्दा शान्ति प्रा.वि. मा २०६४, २०६५ र २०६६ सालमा शिक्षक उपस्थिति दर अन्य विद्यालय भन्दा बढी देखिन्छ भने विद्यार्थी हाजिरी पनि ८०% रहनुले उक्त

विद्यालय बढी नै जिम्मेवारी पूर्वक सञ्चालन भएको तर्फ संकेत गर्छ । शिक्षकको उपस्थिति बढीमा ९१% र घटीमा ७८% रहेको छ भने विद्यार्थी हाजिरी ८०% बढी र कम ६१% रहेको तथ्यले निम्न कुरालाई संकेत गर्दछ ।

-)] भौगोलिक विकटताले शिक्षक र विद्यार्थी उपस्थितीमा प्रभाव पार्ने रहेछ ।
-)] कम शिक्षक भएका विद्यालयमा शिक्षक र विद्यार्थी उपस्थिती बढी हुने रहेछ ।
-)] स्थायी शिक्षक भएर पनि कम उपस्थिती हुने रहेछ ।
-)] स्थानिय शिक्षक भएता पनि उपस्थिती दर कम हुने रहेछ ।

यसले एक पटक वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्तलाई सम्झाएको छ । टेलर (१९११) ले प्रत्येक व्यक्तिको जिम्मेवारीको विश्लेषण गर्दै काम प्रति जिम्मेवार बनाउँदै उपलब्ध मानव स्रोतलाई उच्चतम परिचालन गर्दै जानुपर्ने भनिएता पनि नमूना विद्यालयमा त्यस्तो कार्य नभएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ ।

४.१.४ विद्यालयगत कक्षा शिक्षणमा विद्यार्थी संख्या

विद्यालय हुन शिक्षक, विद्यार्थी र भौतिक अवस्था हुनु अनिवार्य छ । त्यस भित्र पनि विद्यार्थी महत्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ । विद्यालयमा जति धेरै विद्यार्थी संख्या हुन्छ, त्यति नै राम्रो मानिन्छ । तर विद्यार्थी संख्याको आधारमा विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षिक व्यवस्थापन राम्रो हुनु त्यति नै जरुरी हुन्छ । त्यस भित्र पनि विद्यार्थी संख्याको आधारमा कक्षाकोठा, डेक्स-वेञ्च र शिक्षक हुनुपर्ने हुन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रभित्र समावेश गरिएका ३ वटा विद्यालयमा शिक्षक र विद्यार्थी अनुपातको औषत २२.४५ : १ (जम्मा विद्यार्थी अनुपात ४९४ र शिक्षक २२) रहेको पाइयो । त्यसैगरी प्रति विद्यालय र विद्यार्थी अनुपात १६४:६६ रहेको देखिन्छ ।

यस अध्ययन क्षेत्रमा समावेश गरिएका ३ वटा प्राथमिक विद्यालयमा अध्ययन गर्ने कूल विद्यार्थी संख्या ४९४ रहेका छन् भने कक्षा ४ र ५ मा क्रमशः छात्र/छात्रा र छात्र/छात्राले अध्ययन गरिरहेका छन् । विद्यालयको तथ्याङ्क Flash I र Flash II २०६६ अनुसारको यो अवस्थालाई निम्न तालिकामा देखाएको छ ।

तालिका : तीन अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयमा विद्यार्थी संख्याको वितरण

विद्यालयको नाम/विवरण	कक्षा-४			कक्षा-५			कूल जम्मा
	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	
शहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि.	२०	२४	४४	२२	२६	४८	९२
कृष्ण प्रा.वि.	१०	१६	२६	१०	१५	२५	५१
शान्ति प्रा.वि.	११	१३	२४	१२	१३	२५	४९
जम्मा	४१	५३	९४	४४	५४	९८	१९२

विद्यालय तथ्याङ्क, २०६६

माथिको तालिका : तीनलाई अध्ययन र विश्लेषण गर्दा कुल ३ वटा प्राथमिक विद्यालयमा अध्ययनरत कक्षाका विद्यार्थीहरू क्रमशः सवैभन्दा बढी सहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि. मा ९२ जना, दोस्रो कृष्ण प्रा.वि.मा - ५१ जना र तेस्रो शान्ति प्रा.वि.मा - ४९ जना देखिन्छ । यसैगरी कक्षा-४ तर्फ छात्र-४१, छात्रा-५३, कक्षा-५ तर्फ छात्र-४४, छात्रा-९८ जना अध्ययनरत छन् । यसरी विद्यार्थीको चाप अनुसार शिक्षक, भौतिक वातावरण तथा व्यवस्थापन पक्ष राम्रो भएमा प्रभावकारी शिक्षण हुन सक्छ । साथै विद्यालय तथा शिक्षकले यो कुरालाई ख्याल गर्दै शिक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

४.१.५ विद्यार्थी व्यवस्थापन सम्बन्धि विवरण

शिक्षा पद्धतिमा समाजबाट गरिएका प्रत्यक्ष लगानी विद्यार्थीहरू नै भएकाले तिनीहरूको उचित व्यवस्थापनले मात्र समाजका लागि सीपयुक्त र दक्ष जनशक्तिको उत्पादन हुन सक्छन् । त्यसैले नमूना अध्ययन क्षेत्र भित्रका सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयहरूमा रहेको विद्यार्थीको व्यवस्थापनलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका : चार

विद्यार्थी व्यवस्थापनको विवरण

विद्यालय/विवरण	छात्र संख्या	छात्रा संख्या	जम्मा विद्यार्थी	लैङ्गिक अनुपात
सहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि.	१०१	१५७	२५८	०.६४
कृष्ण प्रा.वि.	५६	६१	११७	०.९२
शान्ति प्रा.वि.	५६	६३	११९	०.८९
जम्मा	२१३	२८१	५९४	

विद्यालय अभिलेख, २०६६

तालिका : चारलाई विश्लेषण गर्दा काँकडभिट्टा स्रोत केन्द्र भित्रका सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयमा विद्यार्थी वितरण प्रक्रिया नमिलेको देखिन्छ । यस केन्द्रमा निजि विद्यालय तर्फको आकर्षणले गर्दा पनि समानुपातिक विद्यार्थीको चाप हुन नसकेको तथ्यलाई लिन सकिन्छ । यसरी हेर्दा तीनवटै विद्यालयमा छात्राको संख्या बढी र छात्रको संख्या कम रहेको देखिन्छ । यसले के संकेत गर्छ भने समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेद अभै व्याप्त नै छ । अभिभावकले छोरालाई संस्थागत विद्यालयमा भर्ना गरिदिनाले पनि यस किसिमको अवस्था देखिएको हो । त्यसैले समाजिक चेतनामा वृद्धि हुनुपर्ने, छोराछोरी दुवै एउटै रथको पाङ्ग्रा हुनुपर्ने अवधारणालाई एकपटक स्मरण गर्न सकिन्छ ।

यसरी प्रस्तुत गरिएका तथ्याङ्कहरूको प्रस्तुतीकरणबाट अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूमा शिक्षक विद्यार्थीको अनुपातको अवस्था कमजोर रहेको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । विद्यालयमा शिक्षकको व्यवस्थापन देखि विद्यार्थी समेतको व्यवस्थापन पक्ष चुस्त र दुरुस्त हुन नसकेको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । टेलर (१९९१) को वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त बमोजिम विश्लेषण गर्दा विद्यालयको मानवीय र भौतिक स्रोत साधनलाई अधिकतम उपलब्धि हासिल हुने गरी प्रयोगमा ल्याउन नसकेको, शिक्षक विद्यार्थीको अनुपात मिलन गर्न नसकेको, शिक्षकको दक्षता र क्षमताका आधारमा भन्दा कार्यभारका आधारमा प्रोत्साहित गर्ने गरेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । यसैगरी फ्लेट (१९५०) ले उल्लेख गरे भैं शिक्षक, प्रधानाध्यापक, विद्यार्थी, अभिभावक बीच सुमधुर सम्बन्ध कायम राख्दै पौडेल (२०६६) ले भने भैं सिकाई उपलब्धि बढाउन स्रोत समाग्रीको पर्याप्तता हुनुपर्ने, प्रोत्साहन व्यवस्था गरिनुपर्ने जस्तो कार्य यस क्षेत्रमा पनि गर्न सके सिकाई उपलब्धि बढाउन सकिने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.२ विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि

नेपालमा हाल ५४ प्रतिशत साक्षर (२०५८ को जनगणना) तथ्य रहेको छ । त्यसैगरी विद्यालय उमेर समूहका १२ प्रतिशत बालबालिका (साक्षरता विशेषाङ्क-२०६६) अभै विद्यालय बाहिर रहेको तथ्याङ्क उल्लेख गरेको छ ने विद्यालयस्तरको सिकाई उपलब्धि पनि विषयगत रुपमा कमै रहेको तथ्याङ्क पाइन्छ । त्यसैले अध्ययन क्षेत्र भित्रका विद्यालयमा विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि पहिचान गर्नका लागि संकलन गरिएको तथ्याङ्कलाई कक्षागत र विषयगत गरी अलग-अलग प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२.१ कक्षागत सिकाई उपलब्धि

अध्ययन क्षेत्र भित्रका विद्यालयमा शैक्षिक सत्र २०६६ सालको कक्षागत सिकाई उपलब्धिलाई निम्नानुसारको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका : पाँच कक्षागत सिकाई उपलब्धि

विद्यालय	कक्षागत सिकाई उपलब्धि				
	१	२	३	४	५
सहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि., चारआली	५०.९८%	५१.६७%	४५.१५%	४९.१०%	५०.५१%
कृष्ण प्रा.वि., दुवागढी	५१.९८%	५०.६७%	४३.१९%	४७.६७%	४७.४९%
शान्ति प्रा.वि., दुवागढी	४९.१९%	४७.२०%	४८.९८%	५१.९७%	५०.५६%

विद्यालयको मार्क लेजर, २०६६

तालिका : पाँचलाई विश्लेषण हेर्दा २०६६ सालमा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको कक्षागत सिकाई उपलब्धि कक्षा-१ मा कृष्ण प्रा.वि.को ५१.९८%, कक्षा-२ मा सहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि., कक्षा-३, ४ र ५ मा शान्ति प्रा.वि. मा बढी सिकाई उपलब्धि रहेको छ भने विद्यालयमा सिकाई उपलब्धि विश्लेषण गर्दा शान्ति प्रा.वि. को कक्षा १ र २ मा कम देखिन्छ भने कृष्ण प्रा.वि. को कक्षा ४ र ५ मा र सहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि. को कक्षा ३ मात्र कम देखिन्छ । यसले के पुष्टि गर्छ भने शुद्ध प्रा.वि. सञ्चालन भएको विद्यालयले बढी सिकाई

उपलब्धि र उ.मा.वि. समेत सञ्चालन भएको विद्यालयमा मध्यम खाले उपलब्धि हासिल हुन सकेको तथ्य पाइन्छ ।

४.२.२. विषयगत सिकाई उपलब्धि

अध्ययन क्षेत्र भित्र परेका विद्यालयको विषयगत सिकाई उपलब्धि यस्तो रहेको छ । यसका लागि श्री कृष्ण प्रा.वि. दुवागढी, भापाको २०६६ सालको परीक्षाफललाई आधार मानिएको छ ।

तालिका : ६

विषयगत सिकाई उपलब्धि

कक्षा	विषय							
	नेपाली	अंग्रेजी	गणित	सामाजिक	विज्ञान, स्वास्थ्य र शारीरिक	ऐ.अंग्रेजी	वातावरण	मेरो देश
१	५७.४१	४५.५४	५४.०४	५३.२५	५०.६२	५२.४१	-	-
२	६०.१५	४६	४३.७५	५३.१	५०.९	५०.१५	-	-
३	६१.७८	४५.६४	५८.१४	३९.४२	५१.७१	४६.४२	-	-
४	५०.८८	५२.९०	३९.१५	४७.१३	५२.२०	४७	५०.९०	४०.००
५	४७.७५	४४.२५	३१.८०	४९.४५	६८	४९.२०	४९.४५	४४.००

विद्यालयको मार्कलेजर, २०६६

तालिका : छ लाई विश्लेषण गर्दा श्री कृष्ण प्रा.वि. को २०६६ सालको विद्यार्थीको परीक्षाफल/नतिजालाई हेर्दा कक्षा १ मा नेपालीमा (५७.४१%) बढी र अ.अंग्रेजीमा (४५.५४%) कम सिकाई उपलब्धि हासिल भएको देखिन्छ भने क्रमशः कक्षा-२ मा नेपालीमा (६०.१५%) बढी र गणित (४३.७५%) कम, कक्षा-३ मा नेपालीमा (६१.७८%) बढी र सामाजिकमा (३९.४२%) कम, कक्षा-४ मा अनिवार्य अंग्रेजीमा (५२.९०%) बढी र गणितमा (३९.१५%) कम

तथा कक्षा-५ मा विज्ञानमा (६८%) बढी र गणित (३१.८०%) कम रहेको तथ्याङ्क पाइन्छ ।

यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने नेपाली विषयमा सिकाई उपलब्धि बढी र अंग्रेजी/गणित जस्ता विषयमा कम सिकाई उपलब्धि हासिल हुँदै जानुले भविष्यमा समेत अंग्रेजी र गणित विषय विद्यार्थीका लागि फलामको चिउरा बन्दै जाने कुरामा शायद कसैको पनि मत भिन्नता नहोला ।

माथि उल्लेख गरिएको तालिका ५ र ६ मा विद्यार्थीको कक्षागत र विषयगत सिकाई उपलब्धिले के स्पष्ट पाउँछ भने जति-जति कक्षा बढ्दै जान्छ उति-उति नै सिकाई उपलब्धि कम र विषयगत रूपमा समेत अंग्रेजी/गणित जस्ता विषयमा कम सिकाई उपलब्धि हुनुले यहाँ फ्लेट (१९५०) को मानव सम्बन्ध सिद्धान्तको अनुशरण नगरेको हो की भन्ने आभास पाइन्छ भने शर्मा (२०६३) ले गरेको अध्ययन प्रतिवेदनमा प्राप्त विषयगत सिकाई उपलब्धि संग यहाँ प्राप्त भएको सिकाई उपलब्धि समेत मिल्दो जुल्दो रहेको देखिन्छ । यसैगरी सेरिड (२००१) ले गरेको अध्ययन प्रतिवेदनमा समेत विद्यार्थीको आन्तरिक दक्षता भण्डै पूर्वाञ्चल क्षेत्रमा देखाइएको ४८.३% ले यहाँको प्राप्ति समान रहेको तथ्य पुष्टि हुन्छ ।

४.२.३ शिक्षण विधिको प्रयोगको अवस्था

शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई सहज र विद्यार्थीमा हासिल गराउनुपर्ने उपलब्धि शिक्षण विधिको माध्यमबाट गर्न सकिन्छ । त्यसैले सफल शिक्षणका लागि शिक्षण विधिको कुशलतापूर्वक छनौट र प्रयोग गर्नुपर्छ । यसैले प्रचलित शिक्षण विधिको प्रयोग र छनौट गर्न शिक्षक पनि दक्ष, योग्य र अनुभवी नै हुनुपर्छ । त्यसैले अध्ययन क्षेत्र भित्रका विद्यालयका शिक्षकले कस्तो शिक्षण विधिको छनौट र प्रयोग गर्छन् भन्ने विषयमा गरिएको खोज तथा अनुसन्धानमा प्राप्त तथ्याङ्कलाई निम्नानुसारको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका : ७

शिक्षण विधिको छनौट र प्रयोगको अवस्था

क्र.सं.	शिक्षण विधि	प्रयोगमा प्राथमिकता					
		विद्यार्थी	समिति/अभिभावक	स्रोत व्यक्ति	शिक्षक	प्रयोग	अवस्था
१.	व्याख्यान	२	२	४	१०	क-१	१
२.	प्रदर्शन	१	१	१	७	क-४	४
३.	प्रश्नोत्तर	१	२	२	८	क-३	३
४.	छलफल	२	१	२	१०	क-२	२
५.	प्रयोगात्मक	-	१	१	३	ख-७	७
६.	समस्या समाधान	२	१	१	३	क-५	५
७.	अभिनय	१	२	१	१	क-६	६
८.	अन्य	-	-	-	-	-	-

विद्यालय सर्वेक्षण, २०६६

नोट : क. राम्रो

ख. सामान्य

तालिका : सातलाई विश्लेषण गर्दा कक्षा शिक्षण गर्न सातवटा शिक्षण विधिको मात्र प्रयोग हुने गरेको देखिन्छ । प्राथमिक तहमा व्याख्यान विधिको प्रयोग कम हुनुपर्ने तर स्रोत व्यक्ति/शिक्षक/पदाधिकारी समेतको अवधारणा बढी हुने गरेको देखिन्छ । बाल केन्द्रित शिक्षण विधिलाई प्रयोग गरिनुपर्ने भएता पनि त्यसो नभई छलफल, प्रश्नोत्तर जस्ता विधिको प्रयोगले सिकाई उपलब्धि कम हुने बलियो कारण हो मान्न सकिन्छ ।

४.२.४ सिकाई उपलब्धिमा असर पार्ने तत्वहरू

शिक्षण सिकाईको केन्द्र विन्दु विद्यार्थी हो । विद्यार्थीलाई कसरी सिकाउन सके सिकाई उपलब्धि बढाउन सकिन्छ अर्थात् निर्धारित पूर्व उद्देश्य प्राप्तिका लागि विभिन्न तत्वहरूले प्रभाव पारिरहेकै हुन्छ । त्यसैले अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयका विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धिमा असर पार्ने तत्व के-के रहेछन् भनी गरिएको छलफल, अवलोकन, प्रश्नोत्तरबाट प्राप्त जानकारीलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका : ८

विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धिमा असर पार्ने तत्वहरू

क्र.सं.	असर पार्ने तत्व	लक्षित समूह छलफल		शिक्षक	जम्मा
		विद्यार्थी	समिति/अभिभावक		
१.	शिक्षक दरबन्दी संख्या	३	३	५	११
२.	पाठ्यक्रम/पाठ्यपुस्तक	-	-	१	१
३.	विद्यालय वातावरण	२	१	१	४
४.	शिक्षकको व्यवहार एवं शिक्षण विधि	३	१	२	६
५.	अभिभावकको चेतना	-	-	१	१
६.	विद्यार्थीको पृष्ठभूमि	-	१	२	३
७.	प्रधानाध्यापकको दक्षता	-	१	३	४
८.	सामाजिक वातावरण	१	२	१	४
९.	अभिभावकको आर्थिक अवस्था	१	-	२	३
१०.	निरीक्षण/पृष्ठपोषण	-	१	२	३
जम्मा		१०	१०	२०	४०

स्थलगत सर्वेक्षण, २०६६

तालिका : आठलाई विश्लेषण गर्दा विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धिमा असर पार्ने प्रमुख तत्वको रूपमा पाठ्यक्रम/पाठ्यपुस्तक कार्यान्वयनकर्ता शिक्षक नै बढी जिम्मेवार रहेको, उसको व्यवहार र प्रयोग गर्ने शिक्षणलाई पनि प्रमुख तत्वको रूपमा लिएको पाइन्छ भने यसका अतिरिक्त सामाजिक वातावरण (४), प्रधानाध्यापकको दक्षता (४), विद्यालय वातावरण (४), शिक्षकको व्यवहार एवं शिक्षण विधि (६) पनि उत्तिकै जिम्मेवार रहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । त्यसैगरी पाठ्यक्रम/पाठ्यपुस्तक (१), अभिभावकको चेतना स्तर (१), अभिभावकको आर्थिक अवस्था (३) र निरीक्षण/पृष्ठपोषण (३) आदि पनि केही हदसम्म असर पार्ने तत्वको रूपमा लिन सकिने तथ्य स्पष्ट हुन्छ । त्यसैले टेलर (१९१९) ले उल्लेख गरे जस्तै विद्यालयमा उपलब्ध स्रोत र साधनको उचित परिचालन गर्दै मानव सम्बन्धको समूचित परिचालन गर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ ।

यसरी प्राप्त तथ्याङ्कहरूको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषणको आधारमा सिकाई उपलब्धि घटेको, शिक्षक लगनशील हुन नसकेको, छात्र-छात्रा बीच विभेद रहेको, सिकाई सहयोगी सामाग्रीको समुचित प्रयोग हुन नसकेको जस्ता समस्या देखिनुले यस क्षेत्रमा पनि टेलर (१९१९)

ले भने भैं वैज्ञानिक व्यवस्थापन हुन नसकेको, कामको व्याख्या हुने नगरेको, आचारसंहिताको पालन सबै पक्षले नगरेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । यसका लागि फलेट (१९५०) ले भने भैं सबैसँग सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्दै सिकाई उपलब्धि बढाउन सकिने देखिन्छ । त्यसैगरी NCED (२००२) ले भने भैं तालिममा सिकेको सीप तथा दक्षतालाई कक्षाकोठामा प्रयोग गर्दै व्यवस्थित बसाई, पर्याप्त शैक्षिक सामाग्रीको निर्माण, संकलन र प्रयोगबाट पनि सिकाई उपलब्धि बढ्ने विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यस्तै RPDC (२००३) ले उल्लेख गरेको विद्यार्थी संख्या अत्याधिक, शैक्षिक वातावरण कमजोर, लैङ्गिक विभेदले सिकाई घटाउने भनेता पनि यस क्षेत्रमा त्यस्तो अवस्था नरहेको तथ्य निकाल्न सकिन्छ ।

४.२.५ शिक्षकको कक्षा कार्यभार

विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि वृद्धि गर्न शिक्षकको कक्षा कार्य पनि महत्वपूर्ण पाटो हो । शिक्षा नियमावली २०५९ को तेश्रो संशोधन - २०६२ ले सामुदायिक विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकले प्रति हप्ता कम्तीमा पनि २४ वटा पिरियोडको कक्षा अनिवार्य रूपमा लिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छ ।

अध्ययन गरेको विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकले साप्ताहिक रूपमा २८ देखि ३४ घण्टी बढीमा र घटीमा २६ देखि २८ घण्टी लिने गरेको तथ्य देखिन्छ । यसले कक्षा कार्यभार बढी हुँदा शिक्षकहरूको उत्प्रेरणा र कार्यक्षमतामा प्रभाव पर्ने एवम् त्यसले सिकाई उपलब्धिलाई प्रभाव पार्न सक्ने देखिन्छ । त्यसैले टेलर (१९९१) ले उल्लेख गरेको वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्तले उल्लेख गरेअनुसार शैक्षिक संस्थामा कार्यरत शिक्षकलाई वैज्ञानिक ढगबाट कामको बाँडफाँड गरियो र बढी काम गर्नेलाई बढी नै ज्याला एवम् भत्ता दिइयो भने तीनिहरूको कार्यशैलिमा प्रभाव पर्छ । त्यसले सिकाई उपलब्धिमा समेत वृद्धि गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

४.२.६ कक्षा शिक्षण र मूल्याङ्कनको अवस्था

पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको उद्देश्यहरू प्राप्ती गर्न शिक्षकले पाठ्यवस्तुलाई प्रभावकारी ढंगले कक्षामा शिक्षण गर्नुपर्छ । कक्षा शिक्षणमा विभिन्न शिक्षण विधि, शैक्षिक सामाग्रीको प्रयोग गरी विद्यार्थीहरूलाई विषयवस्तुको ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिको विकास गराउन सकिन्छ । कक्षा शिक्षण गर्दा शिक्षण क्रियाकलाप विद्यार्थीको अवस्थालाई दृष्टिगत गरी विद्यार्थी केन्द्रित हुनुपर्छ किनभने विद्यार्थी नै शिक्षण सिकाईका केन्द्रविन्दु हुन् र उनीहरूको सहभागिता र सक्रियता अनिवार्य हुन्छ । यसबाट अपेक्षित सिकाई उपलब्धि हासिल गराउन सजिलो हुन्छ । यसै गरी

कक्षा शिक्षण गर्दा विद्यार्थीको उमेर, परिपक्वता, क्षमता, पूर्वअनुभव, पाठप्रतिको आकर्षण आदिलाई ध्यान दिनुपर्छ । त्यस्तै विद्यार्थीलाई सिकाइने विषयवस्तुको स्वरूप र प्रकृति हेरी शिक्षण सिकाई गर्नु राम्रो मानिन्छ । यसरी कक्षा शिक्षण पश्चात स्पष्ट किटान गरिएका उद्देश्य पूरा भए/नभएको लेखाजोखा गर्ने कार्यलाई नै मूल्याङ्कन भनिन्छ । यस्तो मूल्याङ्कन हरेक शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सँगसँगै समय-समयमा गरिरहनुपर्छ । मूल्याङ्कन प्रक्रियामा मूल्याङ्कनका विभिन्न माध्यमहरु लिखित, मौखिक, प्रश्नोत्तर, अवलोकन आदिको प्रयोग गर्न सकिन्छ । तर, प्राथमिक तहको मूल्याङ्कन निर्माणात्मक (Formative) हुनुपर्ने तथ्य उल्लेख छ किनकि यस मूल्याङ्कनले विद्यार्थीहरुमा देखिएका कमि कमजोरीलाई समयमा नै सुधार गर्ने अवसर प्रदान गर्छ भने शिक्षकलाई पनि आवश्यक पृष्ठपोषण प्राप्त गर्न सजिलो हुन्छ । यसकारण शिक्षक विद्यार्थी अनुपातको विद्यमान अवस्था सँगै शिक्षण विधिको चयन, शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोग र मूल्याङ्कन पछि प्राप्त हुने सिकाई उपलब्धिको अवस्था पहिचान हुन्छ । त्यसैले नमूना छनौट भित्र परेका विद्यालयमा कक्षा शिक्षण र मूल्याङ्कनको अवस्थालाई प्राप्त प्राथमिक तथ्याङ्कको आधारमा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका : ९ विद्यार्थी मूल्याङ्कन कार्यको स्थिति र प्रकार, २०६६

मूल्याङ्कनको स्थिति	उत्तरदाता शिक्षक संख्या	प्रतिशत
नियमित मूल्याङ्कन गर्छु	५	१००.००
अनियमित मूल्याङ्कन गर्छु	०	०
जम्मा	५	१००.००
निर्माणात्मक मूल्याङ्कन (कक्षाकार्य, गृहकार्य, एकाइपरीक्षा)	३	६०.०
मौलिक परीक्षा (प्रश्नोत्तर विधि)	२	४०.०
निदानात्मक परीक्षा (अवलोकन विधि र मनोवैज्ञानिक विधि)	०	०
जम्मा	५	१००.००
उत्तरदाता विद्यार्थीको मूल्याङ्कनको अवस्था	विद्यार्थी संख्या	
मूल्याङ्कन गर्नुहुन्छ	६	६०.००
मूल्याङ्कन गर्नुहुन्न	४	४०.००
जम्मा	१०	१००.००

स्थलगत सर्वेक्षण, २०६६

उपरोक्त तालिकालाई विश्लेषण गर्दा शिक्षकले शिक्षण गरिसकेपछि अन्त्यमा सत्प्रतिशत शिक्षकले विद्यार्थीको नियमित मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइन्छ । विद्यार्थी मूल्याङ्कन मूल्याङ्कन गर्दा ६०.०० प्रतिशत शिक्षकले निर्माणात्मक मूल्याङ्कन जसभित्र कक्षाकार्य, गृहकार्य, एकाइपरीक्षा, जस्ता प्रकारलाई अपनाइएको पाइन्छ । तर उत्तरदाता विद्यार्थीहरूले मूल्याङ्कन गर्नुहुन्छ भन्ने ६०.०० प्रतिशत (६ जना) र ४०.०० प्रतिशत (४ जना) ले मूल्याङ्कन गर्नुहुन्छ भन्ने विद्यार्थीहरूको विचार रहेको देखिन्छ । यसले के स्पष्ट हुन्छ भने विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि पहिचान गर्ने माध्यम मूल्याङ्कन नियमित हुनुपर्ने, त्यसभित्र पनि सुधारात्मक मूल्याङ्कन नै हुनुपर्ने हुन्छ । यसवेला फलेट (१९५०) को मानवीय सम्बन्ध सुमधुर बनाउँदै उत्पादन क्षमता बढाउन सकिने तथ्यलाई स्मरण गराएको छ ।

४.२.७ विद्यालयमा फर्निचरको अवस्था

शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई सहज एवम् प्रभावकारी बनाउन शैक्षिक व्यवस्थापन भित्र पर्ने अर्को पक्ष विद्यालयको फर्निचरको अवस्था हो । प्राथमिक तहमा अध्ययनरत बालबालिकाको उमेर अनुसार फर्निचरको व्यवस्थापन गरिनाले सिकाई उपलब्धीमा प्रभाव पार्छ । त्यस्तो नभएमा विद्यार्थीहरूको अध्ययन प्रतिको रुचिलाई कम गरिदिन्छ । पढाईप्रति विद्यार्थी निष्कृत्य बन्दछन् । विद्यार्थीले शारीरिक रूपमा असहज महशुस गर्न सक्छन् । यसैगरी सीमित फर्निचर भएमा पनि समस्या उत्पन्न हुन्छ । विद्यार्थीहरू एउटै बेञ्चमा खाँदिएर बस्नुपर्ने अवस्था उत्पन्न भएमा शिक्षण सिकाई प्रभावित बन्न पुग्छ । नमूना विद्यालयमा फर्निचर सम्बन्धी व्यवस्थापनको विवरणलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका : १०

फर्निचर व्यवस्थापनको विवरण

विद्यालय/विवरण	डेक्स/वेन्च	टेवल थान	दराज	कुर्सी	च्याक
शहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि.*	२५०	१०	७	२५	३
कृष्ण प्रा.वि.	२८ (केही मर्मत गर्नुपर्ने)	२	२	१५	१
शान्ति प्रा.वि.	३३	३	२	१२	-

स्थलगत सर्वेक्षण, २०६६

*उ.मा.वि. तह समेत

उपरोक्त तालिका अनुसार अध्ययन गरिएका विद्यालयमा उ.मा.वि. समेत सञ्चालन भएको विद्यालयमा बढी र प्रा.वि. मात्र सञ्चालन भएको विद्यालयमा कम देखिएता पनि विद्यार्थी संख्या र डेक्स वेञ्चको अनुपात हेर्दा प्रा.वि. तर्फका विद्यालयमा नै राम्रो अवस्था रहेको देखिन्छ ।

४.३. सिकाई उपलब्धि न्यून हुने कारणहरु

भापा जिल्लाको काँकरभिट्टा स्रोत केन्द्र भित्र सञ्चालित प्राथमिक तहमा शिक्षक विद्यार्थीको अनुपातले विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि वृद्धि गर्न शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । अध्ययनको सिलसिलामा श्री सहिद दशरथ चन्द उच्च मा.वि., श्री कृष्ण प्रा.वि. र श्री शान्ति प्रा.वि. मा प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक संग गरिएको छलफल प्रश्नोत्तर, अवलोकनबाट प्राप्त सूचनाको आधारमा सिकाई क्रियाकलापका समस्याहरु निम्नानुसार औल्याइएका छन् :-

४.३.१ प्र.अ. बाट औल्याइएका कारणहरु

- १) तालिम प्राप्त शिक्षक भएपनि कक्षाकोठामा सीप प्रयोग गर्न नसक्नु ।
- २) पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक बीच तालमेल नमिलेको ।
- ३) शैक्षिक सामग्री र सन्दर्भ सामग्रीको अभाव रहेको ।
- ४) शिक्षक/विद्यार्थीले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता पालन नगरेकाले ।
- ५) शिक्षण पद्धतिलाई पूर्ण रूपमा परिवर्तन गर्न नसक्नु ।
- ६) शिक्षक गैर जिम्मेवार रूपमा विद्यालयमा उपस्थित हुनु ।
- ७) विद्यार्थीको मूल्याङ्कन नियमित नहुनु ।

४.३.२ शिक्षकबाट औल्याइएका कारणहरु

- १) विद्यालयले निर्माण गर्नुपर्ने योजना विना नै विद्यालय सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- २) प्रधानाध्यापकले आवश्यक वातावरणको निर्माण गर्न नसकेको ।
- ३) विद्यालयको भौतिक अवस्था कमजोर, ढिलो गरी विद्यालयको पठनपाठन शुरु भएको हुनाले ।
- ४) सरकारको शैक्षिक नीति राजनीतिक परिवर्तन संग-संगै परिवर्तन भएको ।
- ५) विद्यालयमा वि.व्या.स ले उल्लेख्य कार्य गर्न नसकेको ।
- ६) वेला वेलामा हुने हडताल, बन्द जस्ता समस्या रहेको समेत बताएका छन् ।
- ७) कक्षाकोठामा फर्निचरको उपयुक्त व्यवस्थापन हुन नसक्नु ।
- ८) छात्र भन्दा छात्राको संख्या बढी हुनाले सिकाई उपलब्धी सन्तोषजनक नहुनु ।

४.३.३ विद्यार्थीहरुबाट औल्याइएका कारणहरु

-)] उपयुक्त शिक्षण सामाग्री, शिक्षण विधि, भौतिक अवस्था नभएको ।
-)] दक्ष विषय शिक्षकको अभाव ।
-)] आफ्नो कार्य/काम प्रति जिम्मेवार नभई १० मिनेट ढिलो र ५ मिनेट छिटो कक्षा छोड्ने तथा वाँकी समयमा पनि मोवाइल फोनमा कुराकानी गर्ने जस्ता प्रवृत्ति रहेको ।
-)] कक्षाकोठाभित्र अनावश्यक हो हल्ला र क्रियाकलापहरु हुने गरेको ।
-)] आफ्नो स्तर कस्तो छ तत्काल थाहा पाउन नसक्नु ।
-)] उपयुक्त र सान्दर्भिक शिक्षण विधि, शैक्षणिक सामाग्रीको प्रयोग नगरी परम्परागत शिक्षण प्रक्रियामा जोड दिनु ।
-)] प्र.अ./शिक्षक नै नियमित विद्यालय नआउने तथा अभिभावक/समितिका पदाधिकारीबाट अनुगमनको काम हुन नसकेको ।
-)] स्वयम् विद्यार्थी नै परीक्षामा हुने पास/फेललाई मात्र ध्यान बढ्ने हुनाले ।

४.४. सिकाई उपलब्धि वृद्धि गर्न चालिनुपर्ने कदमहरु

कक्षा शिक्षणको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउनु हो । त्यसैले नमूना छनौटमा परेका विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, समितिसँगको छलफल पश्चात: प्राप्त सूचनाहरुको आधारमा विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि वृद्धि गर्न चाल्न सकिने उपायहरुका सन्दर्भमा श्री सहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि.का प्र.अ. को दृष्टिकेण यस्तो रहेको पाइयो “शिक्षकले राज्यस्तरबाट उपलब्ध गराइएका सेवा सुविधा प्राप्त गरिसकेपछि आफू इमान्दारीपूर्वक कर्तव्यनिष्ठ भई आफ्नो कार्यप्रति लगनशिल भई कार्य गरे पक्कै पनि शिक्षक माथी लाग्दै आएको लाञ्छना हटाउन सकिन्छ ।” सिकाई उपलब्धि वृद्धि गर्न वेला वेलामा अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन, अवलोकन भ्रमण, अतिरिक्त कक्षा व्यवस्था, पाठ योजना सहितको कक्षा शिक्षण गरिनाले पनि सिकाई उपलब्धि बढाउन सकिन्छ । यसै सन्दर्भमा श्री कृष्ण प्रा.वि. का एक जना शिक्षकको धारणा भिन्न रहेको पाइयो “गृहकार्य कक्षाकार्यले विद्यार्थीलाई पढाईमा लागि रहन प्रेरणा प्रदान गर्छ र एक किसिमले पढ्ने पर्ने बाध्यताका लागि दबाव सिर्जना गराउने हुनाले परीक्षा भन्दा पनि यस्ता क्रियाकलापलाई जोड दिए सिकाई राम्रो हुन्छ ।” यसका अलावा जनचेतना मूलक कार्यक्रमको सञ्चालन, उत्कृष्ट विद्यार्थी प्रोत्साहन कार्यक्रम, स्रोत र साधनको अधिकतम् परिचालन, उचित पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था नियमित

अनुगमन, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिका अनुरूपको शिक्षणको व्यवस्था, शिक्षक नियमित उपस्थिति, निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन जस्ता कार्य गर्न सके सिकाई उपलब्धि वृद्धि हुनेमा आशावादी रहेको कुरा शिक्षकहरूले छलफल कार्यक्रम मार्फत बताए ।

सिकाई क्रियाकलापको एक हिस्सा विद्यार्थीसँग गरिएको प्रश्नोत्तर कार्यक्रममा सिकाई उपलब्धि वृद्धि गर्न अपनाउन सकिने काम जस्तै : अनुशासित वातावरण, अतिरिक्त कक्षाको व्यवस्था हुनुपर्ने, समय-समयमा अवलोकन भ्रमण, मूल्याङ्कनका लागि निर्माण गरिने प्रश्नपत्रमा सुधार, विद्यार्थी सक्रिय शिक्षण विधिको प्रयोग, पर्याप्त पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था, अतिरिक्त क्रियाकलापका साथै मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलापमा समेत जोड दिन सक्नु भन्ने विद्यार्थीको रुचि पढाइप्रति बढ्न गई सिकाई उपलब्धि वृद्धि गर्न सकिने तर्क उनीहरूको रहेको छ ।

विद्यालयको विद्यमान अवस्थालाई नियाल्दा पनि वास्तवमा प्र.अ., शिक्षक र विद्यार्थी नै सबैभन्दा बढी जिम्मेवार हुनुपर्ने देखिन्छ । शिक्षाका उपल्लो निकायले समस्याको पहिचान गर्ने र समस्या समाधानका लागि उपायको खोजी गर्ने भन्दा पनि दैनिक प्रशासन सञ्चालनमा नै व्यस्त रहेको देखिएको छ । यसले गर्दा विद्यालयले सामाजिक मांग, चाहनाअनुसार जनशक्ति उत्पादनमा जोड दिनैपर्छ, जसले गर्दा कक्षाकोठा भित्रका समस्या देखि लिएर कार्यभार, मूल्याङ्कन जस्ता विषयमा छलफल गर्दै अगाडी बढ्न सके सिकाई उपलब्धि केही हद सम्म कम गर्दै लैजान सकिन्छ । जसले अहिलेको विद्यमान सिकाई उपलब्धि कम गर्न पनि सहयोग गर्छ ।

परिच्छेद : पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभाव

५.१ प्राप्ति

यस अध्ययनको नमूना छनौटमा परेका ३ वटा सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयमा शिक्षक र विद्यार्थी अनुपात वीचको सम्बन्धले सिकाई उपलब्धिमा कस्तो प्रभाव पारेको छ भनी गरिएको अध्ययन र विश्लेषण पश्चात्: प्राप्त तथ्यहरूलाई देहायका शीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ:-

क) कक्षाकोठा भित्रको शिक्षक विद्यार्थी अनुपातको अवस्था

शिक्षक र विद्यार्थीको अनुपातको विश्लेषण गर्दा अध्ययन क्षेत्र भित्रका प्राथमिक विद्यालयमा शिक्षा नियमावलीले तोकेको मानक भन्दा कम जस्तो श्री सहिद दशरथ चन्द उ.मा.वि. चारआलीमा २५.८ : १, श्री कृष्ण प्रा.वि. दुवागढीमा १९.५ : १ र श्री शान्ति प्रा.वि. मा १८.६६ : १ को अनुपातमा रहेको पाइयो । यसको मुख्य कारण के देखिन्छ भने विद्यार्थी संख्याको आधारमा शिक्षक संख्या निर्धारण नहुनु (दरबन्दी मिलान) नै हो । यसको मतलव शर्मा (२०६३) को अध्ययनले देखाएको असमान दरबन्दी मिलान विद्यार्थी भर्ना कार्यक्रमले समेत देखाएको तथ्यपरक विषयसँग मिल्न गएको देखिन्छ । यसै गरी मानव संसाधन सिद्धान्त विपरित शिक्षक र विद्यार्थीको उचित परिचालन हुन नसकेको तथ्य समेत स्पष्ट हुन्छ ।

ख) विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि

विद्यालयको विद्यार्थी र शिक्षकको अनुपात हेर्दा सबै विद्यालयमा न्यून विद्यार्थी संख्या (२५ : १) वरावर १ जना शिक्षक पर्न आउँछ । त्यसैले यस्तो अवस्थामा विद्यार्थीको विषयगत र कक्षागत सिकाई उपलब्धि बढी नै देखिनुपर्ने हो तर तथ्यले विद्यार्थीको कक्षागत सिकाई उपलब्धि न्यून देखाएको छ भने विषयगत सिकाई उपलब्धि पनि घटीमा कक्षा-५ को गणित विषयमा ३१.५० र बढीमा कक्षा-३ को ६१.७८ देखिनुले पनि असमान रहेको तथ्य पुष्टि गर्छ । कक्षागत रूपमा हेर्दा शान्ति प्रा.वि. को कक्षा-४ को ५१.९७% बढी र कृष्ण प्रा.वि. को कक्षा-३ को ४३.१९% कम रहेको अध्ययनले देखाएको छ । सेरिड (२००१) ले गरेको अध्ययनले तराई क्षेत्रको आन्तरिक दक्षता गुणाङ्क ५१.१% देखाएको छ । यसको मतलव विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि चाहे कक्षागत होस् वा विषयगत जुनसुकै भएतापनि राष्ट्रिय स्तरको गुणाङ्कसँग समान मिल्दो देखिएको छ । यस वेला वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्तले उल्लेख गरे जस्तै विद्यार्थी

उपलब्धि को मापनका लागि मूल्याङ्कन प्रणालीमा सुधार, शिक्षक, विद्यार्थीको कामको विश्लेषण हुनुपर्ने तथ्यलाई उजागर गर्न सहयोग पुगेको स्पष्ट हुन्छ ।

शिक्षकले विद्यार्थीको माग, विषयवस्तुको प्रकृति अनुसार शिक्षण विधिको चयन नगरेको तथ्यले समेत सिकाई उपलब्धि न्यून हुन गएको प्रमाण पेश गर्न सकिन्छ । यसका साथै सिकाई उपलब्धिमा असर पार्ने मुख्य तत्वहरू विद्यार्थी संख्याको आधारमा दरबन्दी मिलान नहुनु (११ जना) शिक्षकको व्यवहार एवं शिक्षण विधिको उपर्युक्त चयन नहुनु (६ जना) देखिनुले समेत स्पष्ट पार्छ । यतिवेला काफ्ले (२०५९) ले गरेको अध्ययनमा उल्लेख गरेको अधिकांश विद्यालयमा शिक्षक दरबन्दी नमिलेको ६६ प्रतिशत मात्र स्थायी सेवामा रहेका ४८.३ प्रतिशतले मात्र न्यूनतम योग्यता पुरा गरेका, त्यसबाट सिकाई उपलब्धि न्यून हुन जानु जस्ता तथ्य सँग मिल्न गएको कुरालाई स्मरण गराउँछ ।

ग) सिकाई क्रियाकलापका समस्याहरू

सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थीको असमान अनुपातले विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि न्यून हुन जानुका कारण पहिचान गर्दा प्रधानाध्यापकहरूले शिक्षकले आफ्नो सीप, दक्षता कक्षाकोठा भीत्र प्रयोग गर्न नसकि शिक्षण पद्धतिमा सुधार ल्याउन नसकेको तथ्यलाई उल्लेख गरेका छन् भने शिक्षकहरूले अनुकूल वातावरणको सृजना नहुनु, विद्यार्थी तथा अभिभावकमा शिक्षा प्रति कम चासो देखाउनु जस्ता समस्यालाई औँल्याएका छन् ।

विद्यार्थी पनि सिकाई उपलब्धि को एउटा जिम्मेवार पक्ष हो भन्ने मान्यता विर्सनु हुँदैन, उनिहरूकै अनुभवमा शिक्षक ढिलो गरी कक्षा जाने, थोरै समय शिक्षण गर्ने, परम्परागत सोच परिवर्तन नहुने जस्ता समस्यालाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

५.२ निष्कर्ष

अनुसन्धानका लागि प्राप्त भएका तथ्यहरूको विश्लेषणका आधारमा निम्नानुसारका निष्कर्ष निकालिएको छ । निष्कर्षहरू थोरै नमूना र सानो क्षेत्रमा अध्ययन गरी प्राप्त भएकाले राष्ट्रिय रूप मै प्रतिनिधित्व गर्ने खालका नहुन सक्छन् । तर अध्ययन क्षेत्रसँग मिल्दोजुल्दो परिस्थिति भएका ठाउँमा मिल्न सक्ने कुरा प्रति म विश्वस्त छु ।

स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त जानकारीले शिक्षक तथा विद्यार्थीको अनुपात नमिल्दो देखिएको, न्यूनतम शैक्षिक योग्यता भएका शिक्षकको संख्या बढी भएको, मा.वि. सम्म सञ्चालन भएर पनि प्राथमिक तहको सिकाई उपलब्धि न्यून भएको, असमान कक्षागत विद्यार्थी वितरण गरिएको, महिला र पुरुष दुवै खाले शिक्षकको व्यवस्था भएर पनि तालिमको ज्ञान सीप उपयोग

गर्ने अनुकूल वातावरणको सृजना हुन नसकेको, निष्कर्ष निकालिएको छ । यसका साथै सिकाई उपलब्धि कक्षागत, विषयगत दुवै रूपमा न्यून रहेको छ ।

सामान्य परिस्थितमा बाहेक अन्य परिस्थितमा शिक्षक तथा विद्यार्थीको हाजिरी कम भएको, विद्यार्थी संख्या र शिक्षकको दरबन्दी मिलान गर्दा समानुपातिक हुनुपर्ने धारणा व्यक्त भएको छ भने शिक्षण विधिको चयन/प्रयोग उपर्युक्त हुनुपर्ने, मूल्याङ्कन प्रणालीमा सुधार हुनुपर्ने, राष्ट्रिय स्तरको मूल्याङ्कन भन्दा नेपाली, अंग्रेजी, गणित जस्ता विषयमा काँकरभिद्दा स्रोत केन्द्रमा न्यून उपलब्धि रहेको जस्ता निष्कर्ष निकालिएको छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा वर्षौंदेखि शिक्षाक्षेत्रमा चल्दै आएको बोली शिक्षक विद्यार्थी अनुपात, सिकाई उपलब्धिमा जोड, शिक्षक दरबन्दी मिलान, शिक्षण विधिको उपर्युक्त छनौट जस्ताकार्य सन्तोषजनक हुन नसकेको मेरो अध्ययनले देखाएको छ ।

५.३ सुभाव

यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षको आधारमा शिक्षा क्षेत्रका विभिन्न तहमा उपयोगी हुने निम्न सुभावहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

क) केन्द्रीय (नीति निर्माण) तहका लागि

- १) यथाशिघ्र विद्यालयको विद्यार्थी संख्याको आधारमा दरबन्दी मिलान गरिनुपर्ने ।
- २) सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयमा भौतिक सुविधाको अवस्था कमजोर देखिएको छ । पर्याप्त मात्रामा कक्षाकोठाहरु र कक्षाकोठा भित्र आवश्यक पर्ने डेक्स, बेन्च र शिक्षण सामग्री छैनन् । यी सम्पूर्ण कुरामा सुधार ल्याउनुपर्छ । यसका लागि सरकारले समयमा नै आवश्यक नीति अवलम्बन गर्नुपर्छ ।
- ३) सिकाई उपलब्धि न्यून देखिएको छ । शिक्षकले आवश्यक मात्रामा कक्षाकोठामा नबसेको गुनासो सुनियो । यसका लागि राज्यस्तरबाट यथाशिघ्र शिक्षकलाई नैतिकताको पाठ सिकाउँदै प्रोत्साहन गर्ने कार्यक्रम ल्याउनुपर्छ ।
- ४) सिकाई उपलब्धिमा विद्यालयमा नै रहेका तत्वहरुले प्रभाव पार्ने तथ्य देखियो । त्यसैले विद्यालयमा रहेका यस्तो अवस्थालाई हटाउन राज्यस्तरबाट पहल गरिनुपर्छ ।
- ५) निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्राथमिक तहमा गरिएको विस्तारित कार्यक्रम अनुसार समय-समयमा विद्यालयहरुले प्रयोग गरे/नगरेको अनुगमन गर्दै नगरेको पाइएमा तत्काल गर्ने/गराउन आवश्यक कदम चाल्ने ।

- १) विद्यार्थी संख्या र कक्षाको आधारमा शिक्षक दरबन्दी मिलान गर्दै शिक्षकको कार्यभारलाई व्यवस्थित गराउन पहल गर्ने तथा शिक्षकले कक्षा शिक्षणको बेलामा सिकाई उपलब्धि बढाउन सक्ने सम्भावित उपायको समेत पहिचान गर्न शिक्षकलाई सहयोग गर्ने ।

ख) अभ्यास (विद्यालय तहमा गर्न सकिने कार्य)

- १) विद्यालयले तत्काल शिक्षकहरूलाई जिम्मेवारीको बोध गराउँदै पूरा समय कक्षाकोठा भित्र रहने वातावरण व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- १) विद्यालयले समय-समयमा प्रधानाध्यापक, शिक्षक, अभिभावक समेतको सहभागितामा नियमित अध्ययन, अवलोकन भ्रमण गर्न उत्साहित गर्दै विद्यार्थीलाई समेत शैक्षिक भ्रमणमा सक्रिय सहभागिता गराई सिकाई प्रति उत्साहित गर्ने ।
- १) विद्यालयमा शैक्षिक वातावरण निर्माण गर्दै विद्यालयको भौतिक अवस्थामा तत्काल सुधार ल्याउनुपर्ने ।
- १) विद्यार्थीलाई सिकाई प्रति उत्साहित गर्न विषयगत, कक्षागत, विद्यालयगत क्रियाकलापको आयोजना गरिनुपर्ने ।
- १) सिकाई उपलब्धि सँग सरोकार राख्ने शिक्षक विद्यार्थी अनुपात, लैङ्गिक अनुपात, फर्निचर तथा मूल्याङ्कनको अवस्थामा तत्काल सुधार गरी विद्यार्थी संख्या, उमेर, रुचि अनुसारको डेक्स बेञ्चको व्यवस्था गरी सुधारात्मक मूल्याङ्कनमा जोड दिनुपर्ने ।
- १) शिक्षा नियमावलीमा उल्लेख गरे अनुसारको शिक्षक कार्यभारको व्यवस्था मिलाउन विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्रोत केन्द्र तथा जिल्ला शिक्षा कार्यालयलाई अनुरोध गर्ने ।
- १) विद्यालयको वातावरण सफा, सुन्दर, मनमोहक बनाई राख्न विद्यालयमा बगैँचा, सानो करेसावारी बनाउन आवश्यक छ, ताकि बालबालिकाले फूल, बोट, फल, सागपात, माटो, ढुङ्गा, पानी, बालुवा, किरा आदिको प्रत्यक्ष अनुभव गर्न/गराउन सजिलो हुन्छ ।